Андрій Яковлів

Договір Богдана Хмельницького з Москвою 1654

П Х

А. ЯКОВЛІВ

Prof. A. JAKOVLIV

TREATY OF PEREYASLAV BETWEEN HETMAN BOHDAN KHMELNITSKY AND TSAR ALEXEY MIKHAYLOVICH 1654

A STUDY OF ITS HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS
ON THE OCCASION OF ITS 300th ANNIVERSARY

G. TYSZCZENKO & A. BILOUS PUBLISHING CO.
39 EAST 7th STREET, — NEW YORK 3, N. Y.

Проф. АНДРІЙ ЯКОВЛІВ

ДОГОВІР ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО З МОСКОВСЬКИМ ЦАРЕМ ОЛЕКСІЄМ МИХАЙЛОВИЧЕМ 1654 р.

ІСТОРИЧНО- ПРАВНИЧА СТУДІЯ
З НАГОДИ 300-ЛІТТЯ ДОГОВОРУ
(1654-1954)

ВИДАВНИЧА СПІЛКА Ю. ТИЩЕНКО & А. БІЛОУС
НЬЮ ЙОРК 1954.

Обкладинка П. Холодного

Printed in U. S. A.

З друкарні „*Свободи*", 81-83 Гренд Ст., — Джерзі Сіті, Н. Дж.

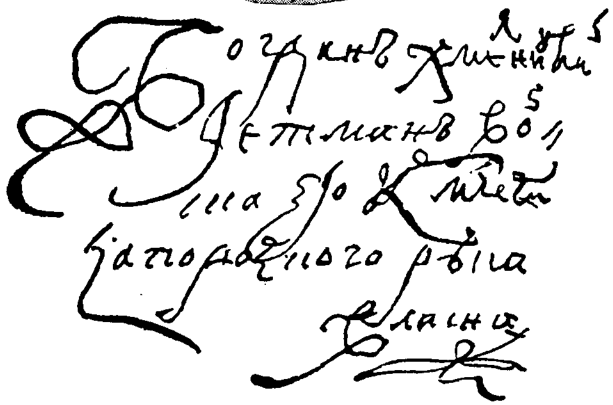

ВСТУПНІ УВАГИ

Українська держава, що відродилася на своїй стародавній території року 1648 під проводом гетьмана Богдана Хмельницького, в наслідок несприятливих військово-політичних умов під час війни з Польщею, зради союзника — Кримського хана тощо, звернулася р. 1653 до Московського царя Олексія Михайловича за протекцією та військовою допомогою. Розпочаті в січні 1654 р. пересправи про умови майбутніх взаємовідносин між Українською державою — Військом Запорозьким та Московським царем продовжувались потім у Москві й там закінчились 27 березня 1654 р. складенням двобічного договору, що в історії придбав назву „П е р е я с л а в с ь к о г о д о г о в о р у".

Цей договір був першим і основним актом, що встановив умови правних взаємовідносин між Військом Запорозьким та Московським царем, себто між Україною та Москвою, між двома державами неоднакового державного устрою — козацькою демократичною республікою та Московською абсолютною монархією східньо-азійського типу, між двома чужими з погляду походження, культури, звичаїв і мови народами: — українським, що в договорних актах називав себе „російським" (тобто „руським") народом, але якого в Москві офіційно називали „Черкаським народом", „Черкасами", а мову його „білоруською", і московським народом. Спільною між цими народами була тоді православна віра, але й в церковно-обрядовій царині між українцями й москвинами було немало розходжень. Всі ці різниці між двома народами, що вперше в історії засіли за столом пересправ, яскраво відбилися на пересправах та на формулюванні умов договору.

Договір 1654 р. було складено не в одному, а в т р ь о х різних формою актах. Оригінали цих актів були виготовлені

в Москві в Посольському Приказі (департаменті для зносин з чужоземними державами) спочатку тодішньою московською мовою, потім перекладені на „білоруську мову", скріплені царською печаткою й передані послам гетьмана Б. Хмельницького. До цього часу цих оригіналів не знайдено. Копії їх московською мовою з дописками й поправками лишились в московських архівах і були опубліковані в „Полномъ Собраніи Законовъ Россійской Имперіи" та в інших російських виданнях XIX-го століття. Про зміст довгих переcправ перед складенням договору в Переяславі та в Москві є записи в так званих „Статейныхъ спискахъ" московських послів, дуже підозрілих щодо правдивости, та в протоколах Посольського Приказу. Зате бракує будь-яких записок про переcправи гетьмана та його уряду в Чигирині під час виготовлення проєкту договору з 23 статтями (артикулами), якого привезли посли гетьмана до Москви.

Така неповнота історичних документів, що стосуються до договору 1654 р., незвичайно утруднює працю над аналізою та тлумаченням договору і тим самим вияснення правної природи взаємовідносин між Українською державою й Московським царем, що були предметом цього договору. Брак історичних документів часто був прямою причиною різних, часом протилежних тлумачень і висновків про Переяславський договір в досить багатій українській, російській та закордонній літературі.

Акти Переяславського договору мають дату: 27 березня 1654 р. Отже на березень 1954 року припадає 300-ліття цього договору, в тому числі тільки 110 літ його чинности. Року 1764 російська цариця Катерина II анулювала договір 1654 р., загрозою кари за „зраду" примусила гетьмана Кирила Розумовського зректися гетьманства і, не вважаючи на протести представників українського народу, обраних до „Комісії Нового Уложенія", перевела повну інкорпорацію України. Цей акт прямого насильства над українським народом та його державою був настільки очевидний як для цариці, так

і для її уряду, що вимагав для свого виправдання якоїсь підстави, якогось квазі-правного титулу. Такий „титул" на початку було зв'язано з леґендарними правами московських царів на спадщину великих князів Київських, дарма, що цей титул, дуже сумнівний для московських царів з династії Романових, не мав вже й таких підстав у пристосуванні до німецької принцеси Катерини, яка до того ще й російську царську владу неправно посідала. Пізніше, в XIX ст., російські історики та правники винайшли нові підстави для виправдання насильного приєднання України до Російської імперії: вони не визнавали договірних відносин України й Москви та тлумачили ці відносини як „добровільне приєднання українського народу до московського під високу руку московського царя", за що цар „пожалував", давши деякі привілеї місцевого управління; або як „возсоединеніе Великой и Малой Россіи въ єдиную нераздѣльную россійскую імперію". Ці й подібні їм концепції „соединенія", можна сподіватися, будуть повторюватися й обґрунтовуватися колами російських націоналістів, як білих, так і червоних, з нагоди 300-ліття Переяславського договору.

Автор ставить собі завдання в цій праці, на підставі історичних документів перевести історично-правну аналізу актів Переяславського договору 1654 р. та подати оцінку їх характеру й правного значіння.

I.

ДОГОВІР Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ПЕРВІСНІЙ РЕДАКЦІЇ 1654 р.

Акти, що містять у собі договір 1654 р., складено не відразу, але протягом певного часу, після досить довгих пертрактацій поміж представниками України й Москви, спочатку в Переяславі, потім у Москві. Для правильного зрозуміння договору, треба звернути увагу на ці прелімінарні пересправи, бо вони є єдиним джерелом, що може дати освітлення й пояснення багатьох умов договору. Крім того треба звернути увагу й на політичну та військову ситуацію, в якій знаходилась Україна напередодні складання договору, бо ця ситуація також мала певний вплив на умови договору.

1. *Україна напередодні складання договору 1654 р.*

Після великої перемоги над військами Польщі 1648 р. Україна порвала державноправний зв'язок із Польщею, який було встановлено актом Люблінської Унії р. 1569 щодо Київщини, Волині й Поділля, та вийшла на шлях самостійного існування, як незалежна у зовнішніх зносинах і у внутрішньому житті держава. Такою уявляється нам Україна р. 1648, такою бачимо її й р. 1654 в момент укладання договору з московським царем Олексієм Михайловичем. Але під час цього переміжку між зазначеними моментами правне становище України мінялося в наслідок війни, яку довелося провадити їй за своє самостійне існування з перемінним успіхом, при чому військова поразка р. 1651 неґативно відбилася на становищі України, яке, за Білоцерковським договором з Польщею, мало чим різнилося від становища її перед р. 1648. Тільки напруженням останніх сил удалося р. 1653 перекрес-

лити Білоцерківський договір та знову привернути державну незалежність.

Шукання допомоги та союзників у боротьбі з Польщею було складовою й найактуальнішою частиною політики гетьмана Б. Хмельницького. Після перемоги 1648 р. духовенство та інтеліґентні кола Києва висловлювалися за московського царя, як бажаного спільника й протектора.[1] В кінці 1648 р. було зроблено спробу порозуміння в цій справі з московським царем через патріярха Паїсія, але посередництво його не мало успіху: цар не зважився розірвати договір з Польщею й не дав Україні ні військової, ані дипломатичної допомоги. Року 1653 Б. Хмельницький знову висилає послів до царя з пропозицією союзу. На цей раз ситуація була сприятливіша, бо між Москвою й Польщею почалися непорозуміння. Цар поставився до пропозицій Б. Хмельницького уважніше й прихильніше, але все ще обмежився самими обіцянками, пропонуючи почекати наслідків посольства, висланого царем до Польщі. По повороті посольства цар скликав у жовтні 1653 р. Земський Собор, на якому було вислухано звіт посольства про те, що польський король відмовив задовольнити вимоги Москви в справі репарацій за образу царя й зневагу його титулів, а також відмовив замиритися з Б. Хмельницьким. Потім Собор обговорив пропозиції Хмельницького та висловився за те, щоб прийняти Україну під царську протекцію. На підставі цієї ухвали цар повідомив Хмельницького, що висилає до нього посольство на чолі з бояриним В. Бутурлином для прийняття України під свою високу руку.[2]

В той час, як відбувалися зазначені події в Москві, — Б. Хмельницький з козацьким військом та союзними татарами з напруженням останніх сил провадив військову акцію проти поляків. Війна почалася сприятливо: польське військо було затримане під Жванцем, на Україну не пущене і майже оточене. Та, як і раніше, під Зборовом, нестійкий союзник — татари і на цей раз у важливу годину зрадили, взяли у короля викуп — 100,000 злотих і право ясиру (полону) з 12 міст та поставили умову, щоб король замирився з Б. Хмельницьким на основі Зборовського договору. В цих переговорах Б. Хмельницький участи не брав і після замирення повернув із своїм військом до своєї бази.[3]

Таким чином військова акція цього року проти поляків скінчилася без позитивного наслідку, лише зайвий раз показала, що будувати якісь пляни на майбутнє, спираючись на допомогу такого нестійкого союзника, як татари, річ непевна й небезпечна. З другого боку широко закроєний Б. Хмельницьким плян спілки з Волощиною, Семигородом і Мунтянами, який було вже почато здійснювати, закінчився, як відомо, катастрофою в Сучаві. Нарешті, остання мобілізація на Україні виявила, що населення, виснажене довгою війною та позбавлене можливости хоч би короткої перерви для відпочинку, не в силі вже само провадити дальшу боротьбу з поляками. Тому перед Б. Хмельницьким та його дорадниками встала тяжка дилема: або капітуляція перед Польщею з утратою всього, що було придбано тяжкою шестилітньою боротьбою, або ж порятунок через союз з Москвою, хоч би й з деякими поступками. Ситуація була незвичайно тяжка і з кожним днем небезпека збільшувалась. Це добре розумів Б. Хмельницький і це без сумніву тяжило над ним та примушувало при переспpавах із Москвою йти на такі поступки, яких би він при іншій ситуації не зробив. Дуже добре зрозуміла й з вигодою використала цю ситуацію Москва, яка, будь-що-будь, своєю політикою очікування та проволікання справи союзу навмисне цю ситуацію утворила. Як писав проф. Ключевський, Москва навмисне вичікувала, щоб Україна виснажила всі свої активні сили в боротьбі з Польщею та стала більше слухняним „підданим" московського царя.[4] „Весь хід історії Східньої Европи, пише проф. М. Грушевський, „міг би взяти інший і кращий напрямок, коли б Україна увійшла в політичну унію з Москвою на початку своєї боротьби з Польщею, ще повна сил, повна людности... здатна бути опозицією Москві".[5] Думки обох авторів підтверджуються дальшими подіями, і тому їх треба не спускати з ока при оцінці пересправ Б. Хмельницького з Москвою.

2. *Переяславська Рада і погаток пересправ з посольством московського царя.*

В грудні 1653 р. Б. Хмельницький прибув до Чигирина, написавши з дороги до московських послів, що незабаром прибуде до Переяслава й просить їх поспішити з приїздом. 31 грудня цар оголосив війну Польщі й того ж самого дня царські посли прибули до Переяслава. Тут їх урочисто зустрів переяславський полковник Тетеря з духовенством і військовим почотом. Затриманий у Домонтові на перевозі через Дніпро, Б. Хмельницький прибув до Переяслава тільки 6 січня 1654 р. ввечері. Генеральний писар Виговський прибув 7-го січня; цього ж дня прибули до Переяслава майже всі полковники та інша козацька старшина.

Перша зустріч Б. Хмельницького з царськими послами відбулася ввечорі того ж таки 7 січня. На своє бажання гетьман прибув до місця перебування посольства без жадної етикети, в супроводі лише Виговського й полковника Тетері. Голова посольства боярин Бутурлін поінформував його про церемоніял, який було укладено в Москві і який з наказу царя належить виконати: завтра, 8 січня, на „заїздному дворі" (де спинилося посольство) Бутурлін має передати гетьманові царську грамоту, потім треба йти до церкви "и учинить ему, гетману, и полковникамъ, и инымъ начальнымъ людемъ вѣру (тобто присягу), какъ быть имъ подъ государевою высокою рукою". Гетьман відповів, що він з усім Військом Запорозьким годиться на це: завтра рано у нього будуть усі полковники, і він з ними матиме нараду, а потім прибуде до послів; вислухавши тут царську грамоту й царський указ, гетьман знову порадиться з полковниками й іншою старшиною, а потім у церкві складе присягу (Акти ЮЗР., т. Х., ст. 216). Оголошений порядок потім було змінено: 8 січня Б. Хмельницький, справді, відбув довірочну нараду з старшиною, на якій було вирішено прийняти протекцію московського царя, про що Виговський і повідомив послів. Але очевидно на старшинській раді було вирішено скликати Генеральну Раду, бо, як оповідають статейний список посольства та козацькі літописи, — „по тайной радѣ, которую гетьман имѣлъ съ полковниками съ утра, во 2-ий часъ дня бито въ барабанъ... на собраніе всего народа слышать совѣтъ о дѣлѣ, хотящемъ совершитися" (Акти ЮЗР, ст. 217). Перебіг цієї важливої Переяславської Ради відомий із літописів та з статейного списку царського посла Бутурліна, при чому літописець Величко вніс одну подробицю, якої в статейному списку нема, а саме, що після промови гетьмана „читани тамже на радѣ прежде споражение и наготование того союзу пакта" (Літопис Величка 1, 95). За Величком цю подробицю вніс в історію Костомаров.[6] З приводу цього Мякотин та М. Грушевський завважили, що жадних пактів на Переяславській Раді не було прочитано, бо договір було остаточно складено в Москві.[7] Здається нам, що Величко переніс на Переяславську Раду факт, який мав місце і постійно повторювався на наступних Радах, на яких кожного разу при виборах нового гетьмана прочитували „статті": так звані „давні статті Б. Хмельницького" і нові, що складалися з новим гетьманом. На Переяславській Раді дійсно жадних „пактів" не могло бути оголошено, бо їх ще не було складено навіть в проєкті. Можна лише припускати, що гетьман Б. Хмельницький у своїй промові оголосив загальні принципи майбутнього договору, наприклад, що цар прав і вольностей Війська Запорозького не порушить, жадних новин не введе й буде боронити Військо Запорозьке від Польщі.

Після Генеральної Ради гетьман і старшина вернулись знову до царських послів. Бутурлін урочисто передав гетьманові царську грамоту й звернувся до нього з промовою, текст якої було виготовлено в Москві. Він переказав історію попередніх зносин Війська Запорозького з Москвою, згадав про заходи, яких уживав цар, щоб замирити козаків з поляками, та про рішення царя прийняти під свою протекцію гетьмана й Військо Запорозьке з городами й землями, як вільних від підданства Польського короля. Цікаво відмітити те місце промови, в якому Бутурлін зазначив, що король польський, присягаючи на елекції, обіцяв боронити також і грецьку віру, але він її переслідував, отже зламав свою присягу і тим козаків учинив вільними від присяги й підданства. Як пояснив М.

Грушевський, цей арґумент було вислано з Москви Бутурлінові вже після виїзду царського посольства, бо лише тоді довідалися про це від „старця Теодосія, киянина".[8]

Після промови Бутурліна всі поїхали до церкви. Там духовенство, як українське, так і московське, що прибуло з посольством, у ризах чекало й було готове привести гетьмана й старшину до присяги. Але тут сталася непередбачена церемоніялом і несподівана для царських послів затримка. Не приступаючи до присяги, Б. Хмельницький поставив вимогу, щоб царські посли наперед склали присягу за царя, що він, „государ, гетьмана Б. Хмельницького і все Військо Запорозьке польському королеві не віддасть і за них буде стояти, вольностей не порушить, хто був шляхтич, козак чи міщанин і взагалі в будь-якім стані до цього часу був і маєтности мав, щоб так був і далі, і щоб цар видав на маєтності свої царські грамоти". Поставлена гетьманом вимога була дуже важлива як із формального, так і принципового погляду, і московські посли змушені були напружити всі зусилля та пустити в хід всю московську казуїстику, щоб довести, чому вони не можуть цю вимогу задовольнити. „В московській державі, відповів Бутурлін, — і попереднім царям присягу складали піддані, і теперішньому цареві всією державою складають присягу на те, щоб йому служити. А щоб складати присягу за великого государя, такого ніколи не бувало, і не буде, і гетьманові навіть говорити про це не личить, бо кожний підданий повинен присягати своєму цареві." „И они б гетманъ и все Войско Запорожское, какъ начали великому государю служить и о чемъ били челомъ, такъ бы и совершили и вѣру (присягу) великому государю дали по евангельской заповѣди безъ всякаго сумнѣнія, а великій государь учнетъ ихъ держать въ своемъ государскомъ милостивомъ жалованьи и въ призрѣніи и отъ недруговъ ихъ въ оборонѣ и захищеніи, и вольностей у нихъ не отнимаетъ и маетностями ихъ, кто владѣтель, вел. государь ихъ пожалуетъ, велитъ имъ владѣть по прежнему". (Акты ЮЗР. X., 225-226). Як бачимо, аргументація Бутурліна, оскільки вона дійсно була висловлена в Переяславі, а не вигадана потім спеціяльно для статейного списку, не торкалася прямо поставленого Б. Хмельницьким питання-присяги уповноважених послів за царя. Бутурлін мовчить про можливість такої присяги та натискує на те, що за московськими звичаями піддані присягають цареві, але за царя піддані присягати не можуть. Почуваючи слабість своєї арґументації, Бутурлін мусів додати пряму й категоричну обіцянку іменем царя, що цар буде В. З. боронити від ворогів, вольностей не порушить і маєтності затвердить за тими, хто ними володіє.

Але відповідь Бутурліна не задовольнила гетьмана. Він вийшов з церкви і пішов до будинку полковника Тетері радитись. Бутурлін же з товаришами своїми й духовенством лишилися в церкві чекати на висліди наради. Момент був дуже критичний і важливий. „Гетьманъ говорилъ о томъ съ полковники и со всѣми людьми многое время, и они (посольство) стояли въ церкви", записано в статейному списку (Акти, ст. 226). З наради гетьман вислав до Бутурліна полковників Тетерю і Лісницького з повторною вимогою, щоб Бутурлін склав присягу за царя. Бутурлін знову відповів заперечливо: „Николи того не водилось, чтобъ за царя присягали подданые, а присягаютъ царю подданые" (ст. 226). На це полковники цілком слушно завважили, що польські королі завжди присягають своїм підданим. Заувага полковників збила арґументи Бутурліна і йому довелося шукати інших: „королів польських не можна брати за приклад, бо перше, вони „невірні" (тобто „не православні"), друге — „не самодержці", третє — на що присягають, того не дотримують." „А в попередніх царів, усієї Росії самодержців, і в нашого царя Олексія Михайловича ніколи не бувало, щоб за великих государів складати присягу. Прислані вони до гетьмана і всього В. З. з царським милостивим словом, яке й сказали гетьманові й старшині, і вони, зрадівши на милості царській, пішли до церкви й таких „непристойныхъ рѣчей не говорили". І тепер непристойно це говорити, „потому, что государево слово премѣнно не бываетъ" (ст. 226-227). У цій довгій відповіді було наведено два арґументи проти присяги: московський цар — самодержець, а не обраний цар, а крім того — „царське слово,

раз дане, не міняється". Перший арґумент мав повну рацію і цілком відповідав тогочасному уявленню про самодержавних і обмежених монархів. Другий арґумент про незмінність царського слова також ніби то знаходиться у зв'язку з особою монарха: монарх має владу персональну та царствує „Божою милостю", а не волею народу, і тому не потрібує для скріплення сили свого слова присяги чи інших додаткових формальностей.

У відповідь на арґументи Бутурліна полковники заявили, що гетьман і старшина вірять царському слову, але козаки не вірять і вимагають присяги. Бутурлін на це сказав, що гетьман і старшина повинні пояснити козакам справу. З такою відповіддю полковники вернулися до гетьмана і за якийсь час гетьман із старшиною й козаками прибули до церкви. Тут гетьман оголосив рішення наради: „Вони у всьому покладаються на царську ласку і складуть присягу... а про свої справи будуть чолом бити цареві". (ст. 228). Це означало, що гетьман і старшина вирішили скласти цареві присягу на певних умовах, прийняття яких було гарантовано царським словом. Цього ж дня склали присягу гетьман Б. Хмельницький, писар Виговський, присутні полковники, судді, військові осаули та обозний.

Після обряду присяги в церкві було переведено на заїзному дворі, за точно виробленою в Москві інструкцією, обряд інвеститури гетьмана. Обряд складався з того, що Бутурлін урочисто передав гетьманові привезені з Москви прапор, булаву, ферязь (верхній кафтан) і високу боярську шапку, виголосивши при передачі кожного з цих клейнотів відповідні промови. Потім Бутурлін передав гетьманові й старшині царські подарунки, після чого гетьман із старшиною урочистим походом вернулись до себе. Так закінчився цей історичний день, 8 січня 1654 р., принаймні стільки про події цього дня записано в статейному списку царського посла боярина Бутурліна.

Чи так воно відбулося в дійсності, ми не знаємо, бо бракує будь-яких офіційних документів чи записок з українського боку. На підставі ж вказівок деяких пізніших документів та

записів викликає сумнів один дуже важливий момент, чи царські посли склали присягу за царя, чого домагались гетьман, старшина й козаки, чи вони обмежилися лише обіцянкою, скріпленою царським словом, що цар не буде прав і вольностей відіймати? Що справа з присягою послів за царя стояла не так, або не зовсім так, як то описано в статейному списку Бутурліна, видно вже з тексту самого списку, в цьому місці досить поплутаного й видимо перестилізованого. Поруч із категоричним твердженням, що посли відмовилися скласти присягу за царя, маємо не менш категоричне запевнення з боку царського посольства, перший раз у промові Бутурліна при передачі Б. Хмельницькому царської грамоти: „И ты бы гетьманъ Б. Хмельницкій и все В. З., видя къ себѣ вел. государя нашего, е. ц. в-ва, милость и жалованье, служили и всякого добра хотѣли и на е. ц. в-ва милость были надежны". Другий раз на заяву Б. Хмельницького, щоб посли склали за царя присягу, Бутурлін знову запевнив, що цар задовольнить усі вимоги (чит. вище). Нарешті, втретє, на вимогу полковників Тетері і Лісницького Бутурлін заявив, що царске слово „премѣнно не бываетъ". Все це занотовано в статейному списку, але що занотовано не все, про це свідчать нам арґументи, що їх подали Б. Хмельницький і Виговський у своїх листах до царя. В листі з 17 лютого 1654 р. Б. Хмельницький писав: „Словеси бо царскому твоего ц. в-ва всячески вѣровахомъ, какъ насъ тотъ же ближній бояринъ съ товарищи увѣщалъ и увѣрилъ и на той вѣрѣ насъ непоколебимыхъ утвердилъ (Акты, Х., ст. 434-435). В цих словах, особливо в спеціяльному московському термині „вѣра", можна бачити якщо не саму присягу, то щось близьке до присяги. В березні того ж року Б. Хмельницький у листі до московських послів нагадує: „Однако помните в. м. и сами, какъ В. Бутурлінъ словомъ е. ц. в. нас утвердилъ, что е. ц. в-во не токмо намъ права и привилегіи отъ вѣка данные потвердити и при вольностяхъ нашихъ сохранити, но и паче еще особые свои... показивати имѣетъ милости" (там же, ст. 533). А Виговський писав козацьким послам до Москви:

„О всемъ припоминати, какъ насъ словомъ царскимъ В. Бутурлин обнадеживалъ". (Там же, ст. 538).

Отже, коли припустити, що царські посли, дійсно, не присягали за царя, то це треба розуміти так, що, можливо, посли не виконали обряду присяги „по чиновной книгѣ передъ образомъ" і т. п. Замість присяги Бутурлін царським словом завірив і запевнив, що цар дотримуватиме ті умови, що їх поставив Б. Хмельницький. Але, запевняючи гетьмана й старшину в незмінності царського слова, Бутурлін міг дати клятву, тільки вже не за царя, а за себе персонально, що все те, що він говорить, — правда. В такому випадку це не була присяга за царя, але всетаки присяга, клятва. І от цей факт, замовчаний у статейному списку, став відомий усім та утворив традицію, що присяга була „доконана з обох сторін." Посланець київського митрополита чернець Макарій Криницький, що виїхав з Києва до Луцька 15 січня 1654 р., оповідає: „Дня 8 Хмельницький у двох із Виговським віддав присягу й підданство московському цареві, на що йому присягали навзаєм посли".[9] Найближчий до Переяславської Ради український документ, що говорить про присягу, — це статті, прислані Юрієм Хмельницьким восени 1659 р. до московського посла кн. Трубецького (так звані „Жердевські статті"). В статті 1-ій читаємо: „Яко за славнои памяти небощика пана гетьмана Б. Хмельницького, постановлены въ Переяславлѣ и виконаню присяги изъ обоих сторонъ было".[10] Ця ж традиція відбилася і в літопису Величка, який занотував, що „по виконанню оной (присяги) дана Хмельницкому, от помененого полномочного посла боярина Бутурлина царская коруговъ и булава и иные значніе отъ лица монаршого такъ самому ему, Хмельницкому, яко и всей старшинѣ и чернѣ тамъ бывшой, дани подарунки; з такимъ монаршимъ подъ клятвою словомъ и упевненємъ, же держитъ онъ Малую Росію зо всемъ В. З. въ своей протекціи при ненарушимомъ захованю старовѣчнихъ ея правъ и вольностей, мѣетъ єи отъ всѣхъ неприятелей и наступствъ ихъ своими войсками и скарбами вспомагати и боронити".[11]

На підставі наведених вище даних можемо зробити такий висновок. Кількаразове посилання царських послів на царське слово, яке за тієї доби вважалося за присягу монарха, на підтвердження того, що права й вольности В. З. не будуть порушені, що цар В. З. полякам не віддасть і що державний та громадський лад України не буде змінений, було витлумачено й оцінено Б. Хмельницьким і старшиною, як акт, рівнозначний присязі царя. Тому за цим актом наступив другий, рівнозначний — присяга гетьмана й козацької старшини. Таким чином по суті справи обидві сторони взаємно взяли на себе певні зобов'язання, дотримання яких на майбутнє скріпили урочистими актами: московський цар — своїм царським словом, а Військо Запорозьке — присягою своїх представників із гетьманом на чолі.

9 та 10 січня продовжувалися пересправи гетьмана й старшини з царськими послами. 9-го січня до Бутурліна прийшли гетьман Б. Хмельницький і писар Виговський. Спочатку Бутурлін запитав про відносини В. З. до польського короля й кримського хана та про те, чи не було складено з ними договору. Гетьман і Виговський оповіли про кінець кампанії проти Польщі та про замирення хана з королем, але рішуче заперечили існування якого-будь договору з Польщею. Потім говорилося про способи охорони України й про стратегічні пляни війни з Польщею (Акты ЮЗР. Х., ст. 233-235). Бутурлін пригадав гетьманові заяву посла його Л. Капусти, щоб цар послав до Києва та до інших міст тисячі зо три свого війська. Тепер це військо під проводом Куракина та Волконського має прибути скоро, і тому необхідно заготовити все потрібне. Гетьман відповів, що вони військові раді, вишлють на кордон полковника, щоб провів військо до Києва. Коли король до весни не буде наступати, то досить буде й 3-х тисяч. (ст.327). На цьому й скінчились пересправи 9-го січня.

На другий день, 10-го січня, на розмову прибули: гетьман, Виговський, обозний, судді, полковники, військові осаули та інша старшина. На цей раз при переправах було піднято різноманітні справи і з боку гетьмана та старшини було поставлено певні умови. Ці умови так записані в статейному

списку Бутурліна (Акты ЮЗР. X., ст. 242-245): 1) Як досі у В. З. хто був якого стану, так і надалі нехай буде: щоб шляхтич був шляхтичем, козак — козаком, міщанин — міщанином. 2) Щоб козаки судились у полковників і в сотників. 3) Щоб не було так, як за польського панування, коли пани забирали у померлих козаків маєтности, а жінку й дітей виганяли. 4) Щоб цар не велів відбирати у них вольності. Це все були умови про внутрішню автономію В. З. Бутурлін з товаришами своїми запевняли, що цар ці умови затвердить. Далі гетьман говорив: 5) Щоб війська козацького було 60 тисяч. Цареві буде честь і повага, що в нього багато війська, а як цар звелить, то й більше буде війська, під Зборовом у них було 360 тисяч війська. Платні ж війську вони не просять. 6) Нехай цар не велить брати з військових людей мита, мостовщини й перевозу. На це бояри відповіли, що у них з військових людей таких поборів не береться. 7) Щоб на гетьманську булаву було дано чигиринське староство. 8) В двох чи трьох містах віддано доходи в аренду на певний реченець і роки ще не вийшли, нехай буде дозволено років додержати. Бутурлін обіцяв, що одкупів-аренд цар не відбере. На цьому й скінчились пересправи гетьмана з послами.

В такому порядку і в таких виразах занотовано в статейному списку Бутурліна пересправи гетьмана й старшини з царськими послами. Головні думки, висловлені на конференції 9-10 січня, мабуть були переказані більш-менш правдиво, але нема певности, що й деталі були передані точно. Впадає в очі безсистемність, уривчатість запису, а головне — відчувається певна стилізація, переробка, яка мала за ціль висунути наперед усе, що йшло на користь Москви й на шкоду вольностей В. З. Правдоподібно, під час розмов питання обговорювалися детальніше, з більшими подробицями, ставлено їх в іншім аспекті, ніж то занотовано в статейному списку, а вже напевно не всі питання порушувано з ініціятиви гетьмана й старшини; багато дечого було піднято за ініціятивою московських послів, про що свідчать зміст і характер деяких пунктів. Треба мати також на увазі, що це були лише п р е л і м і н а р н і пересправи, під час яких гетьман і старшина ставили запитання

послам і висловлювали побажання не для остаточного їх вирішення, що залежало від царя, а з метою орієнтації, щоб довідатися, як посли будуть реаґувати на те або те питання, і які з цих питаннів можуть бути позитивно вирішені в майбутньому. Це добре розуміли й московські посли, які не на всі питання відповідали, деякі умови визнавали за можливі до здійснення, а на інші завважили, що з цим треба звернутися до царя. Тому цим прелімінарним пересправам не слід надавати більшого значіння, ніж вони в дійсності мали. [12] Мотивами орієнтації та бажанням зафіксувати на письмі відповіді московських послів можна пояснити той факт, що 12 січня до послів прийшла делеґація від старшини в складі писаря Виговського, судді Самійла Зарудного, полковника Тетері та інших, та зажадала, щоб посли дали „писмо за своіми руками", „чтобъ волностямъ ихъ и правамъ и маєтностямъ быть по прежнему". Формальним мотивом для такої вимоги статейний список виставляє відмову послів присягати за царя. На це Бутурлін, ніби то, відповів так: „Ми вам і раніше вже говорили, що ц. в-во вольностей у вас не відбере і в городах у вас цар наказав бути вашим урядникам і судитися по своїм правам, маєтностей ваших цар не відбере... Ви ж заявили, що хочете післати бити чолом цареві, і тому треба робити так, щоб усе було виконано по царському наказу". (Акты X., ст. 247).

На цьому й скінчилися пересправи в Переяславі. Враження від цих прелімінарів залишається неясним. Видима річ, що представники В. З. не були як слід підготовані до переговорів з Москвою, бо попередній політичний та дипломатичний досвід, придбаний у стосунках з Польщею, Кримом, Семигородом, не давав вказівок, як справа договору поведеться з Москвою. Попередня практика, якої Б. Хмельницький мав намір триматися й супроти Москви, зразу ж показалася недостатньою в справі присяги царя; інших же метод та плянів покищо не було виготовлено. Брак такої підготовки негативно відбився на переговорах з царськими послами. Серед умов, що їх висувають Б. Хмельницький і Виговський, переважають умови взяті з попередніх договорів із польським королем, що

торкаються козацького війська, як окремого стану в державі, його прав і вольностей. До цих умов додаються, і то дуже обережно, ті, що вже торкаються Війська Запорозького, як держави, з окремим устроєм і порядками. Вимагають присяги на договорі і при цьому посилаються на приклад польського короля, а у відповідь дістають заяву, що „на Москві цього не водиться", що для самодержавного царя досить царського слова, що треба не вимагати, а „бити чолом", і т. п. Все ж таки ця перша зустріч представників В. З. з представниками московської дипломатії дала гетьманові й старшині досить матеріялу для пізнання московських порядків і концепцій та для висновків на майбутнє.

3. *Од'їзд царського посольства до Москви. Виготовлення в Чигирині проєкту договору з 23 статтями. Аналіза проєкту та юридична оцінка.*

13 січня Б. Хмельницький віддав прощальну візиту царським послам і з Виговським від'їхав до Чигирина, а Бутурлін приступив до виконання дальших царських інструкцій. Одержавши від гетьмана спис городів і містечок (разом 136), він 14 січня розіслав скрізь московських стольників і дворян з наказом оголосити про прийняття України під царську високу руку, привести людність до присяги та скласти опис городів, містечок, укріплень, гармат, запасів, видатних будов і манастирів. Сам же з іншими членами посольства поїхав до Києва. Відомо, на які труднощі наразився Бутурлін у Києві, особливо з боку київського митрополита, який і сам не хотів присягати й заборонив присягу своїм дворянам і шляхті. З Києва Бутурлін виїхав до Москви. В інших містах та містечках приводили до присяги стольники й дворяни, але й їм трапилися подібні ж труднощі. З тих відомостей, які маємо,[13] видко, що людність здебільшого неохоче йшла до присяги, дехто одмовлявся, декого гнали силою, а декого спокушали царськими дарунками. Народ не був поінформований про те, що сталося в Переяславі, кружляли різні поголоски і всіх некопоїли.

У цей час гетьман Б. Хмельницький перебував у Корсуні та в Чигирині й готував посольство до Москви. До нього доходили вісті про те, що робиться по містах і містечках на Україні, мав він відомості також з-за кордону про політичну ситуацію та про пляни Польщі. Але покищо всю свою увагу звернув він на підготування посольства. Треба було все добре зважити, виробити накази послам, обміркувати в деталях умови майбутнього співжиття з Москвою, зформулювати „статті" майбутнього договору. Праці було досить, праці надзвичайно важливої й відповідальної. На жаль, ми не маємо жадних протоколів чи будь-яких записів важливих нарад у Корсуні та в Чигирині, отже й не знаємо, які саме питання на цих нарадах ставилися, як вони освітлювалися, дебатувалися, мінялися й ухвалювалися. Знаємо лише, щó на цих нарадах остаточно було ухвалено й зафіксовано в двох основних актах, які, на щастя, збереглися в московських архівах, правда не в оригіналах, а в перекладах „з білоруського письма" на московську мову з певною стилізацією, а саме: в акредитивній для козацьких послів грамоті Б. Хмельницького та в 23-х статтях (артикулах). Обидва документи датовано 17 лютого 1654 р. Дотримуючись хронологічного порядку, подаємо зміст цих документів з відповідними поясненнями.

В акредитивній грамоті Б. Хмельницький від імени свого, Війська Запорозького і всього народу „православного Російського"[14] звертається до царя, Олексія Михайловича, розповідає коротко про те, як В. З., ведучи збройну боротьбу з Польщею, шукало помочі у московського православного царя, як цар згодився прийняти В. З. під свою високу руку, як московське посольство в Переяславі переказало про згоду царя, передало гетьманові клейноти й „разговоръ пространный о всякихъ дѣлѣхъ съ нами учинили"; як тоді гетьман, усе В. З. і ввесь „миръ христіянский Російській"[15] склали присягу цареві („вѣру совершенную учинили есмы"). На підставі цього гетьман і В. З. звертаються до царя з проханням і висловлюють певність, що від нього одержуть усе, про що проситимуть, бо вірять царському слову, „какъ насъ тотъ бояринъ съ товарищи увѣщалъ и увѣрилъ и на той вѣрѣ непоколебимыхъ утвер-

дилъ". Для цього вони висилають своїх послів: Самуйла Богдановича (Зарудного), суддю військового, і Павла Тетерю, полковника Переяславського, з товаришами з цією грамотою та просять, щоб цар їх милостиво вислухав і гетьмана, Військо Запорозьке і „весь міръ христіанскій, Россійскій,[16] духовныхъ и мірскихъ людей, всякого чину сущихъ, пожаловалъ, ущедрилъ и затвердилъ своими грамотами навѣки" права, устави, привілеї, всякі свободи й держання добр духовних і мирських людей всякого стану й ранг сущих, і все, що хто має здавна від князів і панів, і від королів польських „въ государствѣ Россійскомъ"[17] наданих, за що вони кров свою проливають, держучи те все і не бажаючи втратити, бо, мовляв, боярин обіцяв царським словом, що й „большими свободами, державами й добрами нагородить цар, тільки бийте цареві чолом і вірно служіть". Одержавши те все, всі будуть служити вірно й коритися повік. В грамоті не все написано, а більше скажуть посли". Такий був зміст грамоти. Треба підкреслити, що грамота робить враження суцільности й складена у виразах, які обхоплюють цілу державу — Військо Запорозьке — з усіма станами населення. Підкреслено зокрема, що гетьман і В. З. просять затвердження всіх прав і вольностей в їх державі („государствѣ Россійскомъ"). З другого боку двічі зроблену посилку на царське слово, дане іменем царя боярином Бутурліном і стверджене „вѣрою".[18]

Другий документ — „Статті"[19] містить вступ і 23 артикули (Додаток I). У вступі виписано короткий царський титул з додатком нового титулу „и Малыя Росіи" (невідомо лише, чи цей додаток був в оригіналі, чи, що більш правдоподібно, додано в Москві при перекладі на московську мову), потім стоїть коротке звернення до царя з проханням, щоб цар виказав свою „милость" і пожалував, про що посли будуть бити чолом.

Далі йдуть артикули — статті. Не маючи оригіналу, не можемо сказати з певністю, скільки статтів було в оригіналі і чи були вони поділені так, як це зроблено в московському перекладі з „бѣлорусскаго письма". З цього погляду викликає, наприклад, сумнів поділ статті 15 на дві статті: 15 і 16; також цілком непотрібно поділені на окремі статті вимоги про утримання війська й урядів (ст. 8, 9, 10, 11). Щодо порядку статтів та їх логічного зв'язку, то треба сказати, що, як на сучасний погляд, статті розміщено без жадного логічного порядку й зв'язку: статті загального характеру вміщено між статтями, що торкаються окремих спеціяльних предметів, а статті, що торкаються цілої держави, вміщено між статтями, що трактують про окремі стани населення, про їх окремі права й вольності. В наслідок такого розміщення статтів основна ідея, якою кермувалися гетьман і старшина і яку вони поклали в основу проєкту договору з Москвою, розбилась і замаскувалася питаннями, менш важливими, які до того ще й непотрібно підкреслено й висунуто на перший плян. У такому вигляді, як маємо його тепер, еляборат гетьмана Б. Хмельницького й старшини дав історикам (М. Грушевський) багато матеріялу для критики та прикрих завваг на адресу його авторів, а також, і це далеко важливіше, прислужився до хибних висновків тих дослідників, які бажали довести, що договором 1654 р. Україна просто приєдналась до Московської держави, як її провінція, на тих самих умовах, на яких вона була під владою польського короля (Д. Одинець). Нам здається, що ні критика проєкту договору та його авторів, ані тим більше тенденційне його тлумачення, не поможуть правильно зрозуміти та оцінити цей документ. Для цього треба виходити з того матеріялу, який є у проєкті договору, тільки наперед необхідно знайти основну ідею договору, перемінити порядок статтів за їх змістом та логічним зв'язком та прийняти під увагу постуляти, висловлені в Переяславі, та ті пояснення, що їх дали козацькі посли пізніше у Москві.

Свого часу автор цієї розвідки проробив цю підготовчу працю в монографії: „Українсько-Московські договори в XVII-XVIII віках" та прийшов до висновку, який поділяє й тепер.[20] Основна ідея цілого проєкту договору — це встановлення таких міждержавних відносин України й Москви, при яких Україні застерігається державна самостійність, як зовнішня, так особливо внутрішня, на умовах певного контролю міжнародних зносин з боку московського царя та виплати цареві, як протекторові, данини за військову оборону проти зовніш-

ніх ворогів. Ідея *зовнішньої незалежности* висловлена в таких статтях проєкту: в ст. 6-ій про право вільного вибору гетьмана, як голови держави й уряду, в ст. 14-ій — про право закордонних зносин України з чужими державами з обов'язком повідомляти царя-протектора про справи, які будуть йому ворожі; в статтях 15-ій і 16-ій про виплату цареві данини (трибуту), як то прийнято в інших землях („як збирав турецький султан із Угорської, Мунтянської та Волоської земель"), певною одноразовою сумою („цѣною вѣдомою"), або ж шляхом збирання „доходів" через міських урядників. Сюди треба додати статті 13-ту й 17-ту про непорушність прав і привілеїв всього населення України без різниці станів та про підтвердження цього царськими грамотами (ці статті неточно формульовані, але зміст їх такий, як зазначено). Сюди ж можна додати з певним застереженням і статтю 21-шу про грошову платню командному складові козацького війська (полковникам, сотникам, осаулам) і козакам. Питання про платню військові, як військовій силі Української Держави, на нашу думку, треба розглядати в зв'язку з платнею протекторові, московському цареві. Йому проєктується платити дань із державних доходів України за його військову поміч і оборону України. Але в тих випадках, коли сам протектор буде потрібувати допомоги козацького війська, тоді належить платити цьому військові за допомогу. Так, принаймні, пояснили справу з платнею козацькі посли в Москві: вони заявили вимогу, щоб цар давав платню військові, коли воно „знаходитиметься на царській службі в чужих краях, поза межами своєї держави".[21] Коли б цар відмовився давати платню з свого скарбу, то нехай платня військові йтиме за рахунок „доходів", що їх мають збирати на царя. В проєкті договору стаття 21 зформульована без вищенаведеного пояснення і тому лишилося неясним, на якій підставі вимагається платню військові, коли сам гетьман у Переяславі заявив царським послам, що „військо платні не буде просити". Цю ж саму заввагу зробив цар і бояри в своєму указі. Отже, коли взяти під увагу пояснення козацьких послів, яке, очевидно, висловлює мотив, що ним кермувалася нарада в Чигирині, то треба й статтю 21-у віднести до

статтів загального характеру.. М. Грушевський слушно завважив, що ця стаття мала також і аґітаційне значіння. Так, але це не перешкоджає тому, щоб статтю вважати за статтю загально-державного характеру і вмістити її вкупі з іншими статтями такого характеру.

Основна ідея в частині, що торкається *внутрішньої незалежности* Української держави, розвинута в інших статтях, при чім ідея державної автономії персоніфікується в привілеях різних станів населення держави. Так, стаття 1, формулює непорушність прав і вольностей козацького стану в управлінні, суді та в приватно-правних відносинах („добрах"), стаття 7-а в козацьких, вдовичих і сирітських маєтках; стаття 3-а ґарантує права й вольності шляхти, стаття 4-а міського населення та міське самоврядування; ст. 18-а в зв'язку з ст. 13-ою ґарантує права духовного стану й голови його, київського метрополита. Нарешті, про правне становище селянства й „підданого" населення говориться в статтій 17-ій. Таким чином усі ці статті, взяті докупи і в зв'язку, за проєктом договору, мали забезпечувати непорушність суспільно-громадського устрою й права всього населення держави. Цим ґарантувалася повнота внутрішньої автономії України й усувалося будь-яке втручання влади московського царя у внутрішні справи Української держави.

Після забезпечення зовнішньої й внутрішньої самостійности Української держави та після встановлення певних умов для взаємовідносин України до її протектора, проєкт договору містив ще статті, що торкаються зовнішньої оборони держави: стаття 20-а про утримання найманого військового відділу з 3000 на кордоні з Польщею, ст. 23-я про утримання такої ж залоги в 400 вояків в Кодацькій фортеці і в Коші, а також статті, що торкаються військових плянів для війни з Польщею (ст. 19-а) та для стримання татар від нападу (ст. 22-а).

Після належного впорядкування та розподілу статтів за їх логічним змістом, основна ідея проєкту договору зайняла, як бачимо, відповідне їй місце; вона вже не закривається подробицями, а розвивається логічно й послідовно в усіх деталях. Але треба додати, що переводячи цю реконструкцію, ми тим-

часово поминули деякі статті проєкту. Ці статті попали в проєкт випадково, на підставі давньої традиції козацьких вольностей і порядків, що існували при польській владі, так, званих „козацьких ординацій": щоб кількість козацького війська реєстрового була 60,000 (ст. 2-а), щоб на утримання гетьманського уряду було приділене Чигиринське староство (ст. 5-а), а на утримання урядів військового писаря (ст. 8-а), полковників (ст. 9-а), суддів (ст. 10-а), осаулів (ст. 11-а), обозного й армати (ст. 12-а) були призначені млини, маєтки й гроші на видатки. Ці статті, власне кажучи, є деталізацією статті 1-ї, в якій вимагається збереження всіх прав і вольностей військових, деталізацією зайвою, зробленою лише під впливом давньої традиції. На загальну реконструкцію проєкту договору ці статті не мають жадного впливу і не вносять нічого нового.

В такому вигляді уявляється нам виготовлений у Чигирині проєкт договору з Москвою. Пізніше, при пересправах у Москві, особливо при обміркуванні договору в боярській Думі, були внесені важливі зміни й поправки, про що буде сказано на своєму місці.

4. *Переспpави посольства Війська Запорозького в Москві*

17 лютого 1654 р. було закінчено виготовлення наведених вище грамоти до царя й проєкту договору й остаточно складено посольство до царя. Спочатку проєктувалося поставити на чолі посольства військового писаря Ів. Виговського, найвищого і найближчого співробітника гетьмана, і з огляду на це з Москви було наказано путивльському воєводі прийняти й провадити посольство з особливою „честю". Але потім замість Виговського призначено генерального суддю Самійла Богдановича (Зарудного), разом з переяславським полковником Павлом Тетерею, як повномочних послів Війська Запорозького. В поміч їм призначено, як послів другої ранґи: брацлавського осаула Григорія Кириловича, гетьманового родича Кіндрата Якимовича, чигиринського отамана Герасима Гапоновича, Іллю Харитоновича та Івана Івановича (ці двоє без означення ранґи). Крім того з посольством їхали: військовий перекладач Яків

Іванович, Сильвестер, ігумен Новгород-Сіверського монастиря, 12 значних військових товаришів, писар, 24 козаки, 2 сурмачі й 16 хлопців. Разом з посольством їхала депутація міста Переяслава в складі: війта Івана, бурмістра, райці та двох делегатів від міських цехів.[22] Посольство везло з собою грамоти гетьмана до царя: одну акредитивну, другу рекомендаційну для делеґації м. Переяслава, листи гетьмана й писаря до бояр, проєкт договору з 23-и статтями за власноручним підписом гетьмана з військовою печаткою, різні додаткові документи та подарунки.[23]

Козацьке посольство виїхало з Чигирина 17 лютого й прибуло до Москви 11 березня 1654 р. На другий день, 12 березня посольству було влаштовано урочисту зустріч і в'їзд у Москву, а 13 березня відбулася урочиста авдієнція у царя. Того ж дня відбулася перша дипломатична розмова козацьких послів із призначеними для переспрaв боярами: кн. О. Трубецьким, В. Бутурліним, кн. Петром Головкиним та царським канцлером, думним дяком Алмазом Івановим, найвидатнішим московським дипломатом того часу. На пропозицію бояр посли на словах виклали умови, на яких Військо Запорозьке бажає прийняти протекцію московського царя. Словесна заява послів збереглася в двох редакціях московською мовою, короткій із 16 і довгій із 27 пунктами.[24] Порівнявши обидві редакції, М. Грушевський прийшов до висновку, що хоч обидві вони є твором московських дяків, та все таки коротка редакція є первісним записом словесної заяви козацьких послів, менш стилізованим і в деяких місцях цікавішим, ніж редакція ширша, що являє собою офіційний протокол, виготовлений для царської Думи.[25]

Оголошуючи зміст складеного в Чигирині проєкту договору, козацькі посли не дотримувалися буквального тексту, ані порядку 23-х статтів, ані його стилізації й висловів; вони переказали тільки зміст статтів, вносячи й дещо з тих нарад та дискусій, які велися в Чигирині, а іноді й додаючи від себе дещо. Під час цього переказу, бояри запитували послів та вступали з ними в розмову з приводу окремих питаннів, іноді зав'язували дискусію, в наслідок якої виникали додатки або нові пункти. Так, коли посли висловили побажання про до-

тацію для козаків, що стережуть Кодак, та пояснили, що Кодак збудував король Владислав, щоб загородити козакам дорогу до Чорного моря, то бояри згадали при цьому, що козаки, які живуть на Запоріжжі, не присягали цареві, отже нехай би гетьман велів і тих козаків привести до присяги. На це посли відповіли, що на Запоріжжі живуть козаки „малые люди", и то изъ войска „перемѣнные, и тѣхъ де въ дѣло почитать нечего", а кошового й старшину туди посилає гетьман. На ст. 20-у про висилку царського війська до Смоленська, бояри відповіли, що в царя зібрано багато пішого і конного війська, і що цар наказав для оберігання України від поляків В. Шереметєву з численним військом іти на поміч гетьманові, а до Полоцька наказано виступити другому Шереметєву з військом, до Брянська посилається з військом кн. О. Трубецькой, а на Смоленськ і Оршу піде сам цар з царями, царевичами служебними, найвидатнішими воєводами і з головною військовою силою. На це козацькі посли заявили, що цар це робить, бажаючи православних визволити з неволі невірних, але коли війна минеться, то все ж треба, щоб на кордонах „для всякаго береження" стояло з 5000 війська. Потім бояри запитували, чи мав гетьман після присяги якісь зносини з Кримом і чи не сподівається гетьман нападу татар в спілці з поляками? Посли відповіли, що від хана посольства не було, але гетьман послав до хана своїх послів, щоб повідомити його про присягу цареві та довідатись, чи хан буде й далі тримати союз з гетьманом. І коли хан буде „в дружбі", тоді нехай би цар наказав донським козакам, щоб вони татар не воювали; коли ж хан не схоче бути в дружбі, тоді нехай донці, астраханці, казанські татари і калмики воюють Крим. На запит бояр, чи до польського короля прибула поміч від цісаря, папи, угорського князя чи від кого іншого, посли відповіли, що про це їм невідомо. Чи були у гетьмана посли від волоського або мунтянського володарів? Посли відповіли, що коли Ракоцій і Волоський володар почули, що В. З. піддалося під царську високу руку, то писали до гетьмана, щоб був з ними в дружбі. На запит про ногайських мурз, посли відповіли, що ногайці обіцяли бути в дружбі з гетьманом і далі. Нарешті, бояри запитували,

чи не наступають поляки й литовці? На це посли заявили, що покищо про наступ не чути. На цьому й скінчилась конференція 13 березня. Відпускаючи послів, бояри зажадали, щоб посли подали оголошені ними статті на письмі (Акты ЮЗР. Х., ст. 446).

На другий день, 14 березня, посли подали боярам виготовлений в Чигирині проєкт договору з 23 статтями за підписом гетьмана Б. Хмельницького, і з військовою печаткою, зміст якого було вже переказано вище (ст. 22-25). Чи була при цьому якась розмова бояр з послами, невідомо. 15 березня посли були запрошені на військову параду в присутності бояр і почесних гостей. 17 березня посли передали боярам привілеї, що їх привезли з собою (привілей короля Казіміра, даний В. З. у Зборові, Зборовський договір, кор. привілей козакам на Трахтемирів, теж гетьманові на чигиринське староство, жалованy грамоту короля Б. Хмельницькому на Медведівку, Жаботин, Кам'янку, Новоселицю та Суботів, на пустош за Чигирином, та привілей на Суботів). М. Грушевськию припускає, що в цей день могла відбутися нова конференція з боярами (Історія, ст. 808), але про це нема певних відомостей. 18 березня послів запрошено на парадний царський обід у Золотій палаті, з участю московського патріярха й вищих двірських бояр. Десь у цих днях, між 15 та 19 березня відбулося засідання боярської Думи, на якій було обговорено подані послами статті проєкту договору й ухвалено по статтям резолюції царя і бояр.

19 березня цар приймав послів у прощальній авдієнції, під час якої оголошено від імени царя, що цар велів підтвердити стародавні права і привілеї В. З. своєю жалованною грамотою, нагородити послів подарунками й відпустити. Після авдієнції у царя відбулася ще одна конференція з боярами. Бояри поставили послам додаткові питання про число суддів, про кількість людей, що обслуговують гармати, яку потрібно округу для їх утримання, що потрібно для утримання залоги в Кодаку й на Січі. Потім прочитали резолюції царя й бояр на подані статті проєкту. В переважній більшості резолюції були позитивні й цілком стверджували статті без жодної зміни. Але деякі резолюції містили й новину. Так, на ст. 4-ту про

виборних урядників по містах дано таку резолюцію: „мають бути урядники: війти, бурмістри, райці, лавники (на підставі Маґдебурзького права), які мають збирати всякі доходи, грошима й збіжжям, і віддавати до царської казни через тих людей, що пришле для цього цар. Ці ж прислані люди будуть доглядати за зборщиками, щоб збирали по правді". (Отже цар з двох запропонованих способів збирання дані (трибуту) вибрав спосіб збирання через міських урядників під контролем своїх людей). На статтю 14-ту про дипломатичні зносини гетьмана винесено резолюцію, якою дозволяється зносини з чужими державами, при умові повідомлення про це царя. Лише зносини з польським королем та турецьким султаном дозволено лише з царського наказу. На статтю 21-у про платню козацькому війську ухвалено переконати послів, щоб вони відмовилися від цього, бо цар зібрав велике військо і затратив великі кошти задля охорони України та оборони від „латинян", а крім того в розмові з Бутурліном гетьман говорив, що не будуть вимагати платні військові. Ця остання резолюція, певно, була ще раніше оголошена послам на одній з попередніх конференцій, чи при іншій нагоді, бо на неї посли реаґували поданням окремої петиції дуже цікавого змісту. Посли писали, що хоч вони й просили для козаків по 30 злотих на козака, але коли це забагато, то хоч би дещо й зменшили, аби лише не вертатися до війська з порожніми руками: „бо як стольники до присяги приводили, то говорили, що гроші війську будуть, і тепер по всіх городах така слава пішла і всі сподіваються на царську милость. А коли б довелося вернутися без грошей, то вони не знають, як мають військові очі показати" (Акты X., ст. 485). Цей поклик на обіцянку царських послів мав успіх, бо від послів зажадали відомостей про число полків і старшин. Ці відомості посли подали в другому проханні, в якому просили швидше їх відпустити, бо кінчається зима, дороги псуються, і вони можуть затриматися в дорозі та тим розгнівати гетьмана. Г. Карпов кладе ці документи на час перед 19-им березня, бо ж 19-го було вже оголошено царський указ, що цар висилає військові платню злотими. (26).

Крім резолюцій під статтями бояри оголосили рішення, які не були підписані під статтями: 1) щоб гетьман не мав зносин з польським королем і турецьким султаном (в резолюції під статтею 14-ою написано, що гетьман не матиме зносин б е з у к а з у ц а р я); 2. що царські воєводи будуть у Києві та в Чернігові; 3) що від митрополита діється багато неподібного; 4) що царське військо для оборони України вже готове; 5) щоб московських утікачів видавати Москві; 6) щоб гетьман послав для участи в царському поході під Смоленськ двох полковників: ніженського — Золотаренка та переяславського — Тетерю із значним числом козацького війська (Акты, X. 475-476).

Не зважаючи на прощальну авдієнцію та на формальне відпущення козацьких послів 19 березня, посли не виїхали в цей день, ані в наступні; їм довелося чекати ще цілий тиждень на виготовлення царських грамот та договору і виїхати лише на 2-ий день Великодніх Свят, 27 березня. Що робили посли увесь цей тиждень, невідомо. Г. Карпов, який працював над документами московського архіву та видав їх під своєю редакцією в X-ому тоді Актів ЮЗР., зв'язує з цим останнім тижнем багато важливих актів, як козацького посольства, так і московського уряду. В примітці до актів на ст. 477 Карпов зазначає: „Далѣе в дѣлѣ (архівному) документы относительно хронологіи перемѣшани; при томъ же на нѣкоторыхъ изъ нихъ не обозначено никакихъ чиселъ" (дат). Він констатує, що „подлинное дѣло о пребываніи пословъ въ Москвѣ было уже раньше... р а з о б р а н о и о п и с а н о",[27] (то значить, що той, хто раніше працював, розібрав „столбецъ"-коло, на якому було накручено полотнище зліплених кінцями один до одного документів) склав окремі документи докупи, не зазначивши, де були пропуски і чи були вони взагалі. Тому, дійшовши до цього місця документів, Карпов не мав іншого критерія для розміщення документів, а заразом і для встановлення дальшого порядку й хронології переасправ, крім свого власного міркування. І от він містить далі під датою 21 березня 1654 р. (документ XVII, т. X.) „Статьи, представленныя войсковыми посланниками боярамъ 21 марта и го-

сударевы указы на нихъ". Далі Карпов пише, що довідавшись (коли, невідомо), що в указі царя на статті з 21 березня про платню військові є категорична відмова тепер давати цю платню, посли незадоволені цим, подали ще одну петицію (Док. XVIII), яку містить пізніше 21 березня. Наведені Карповим арґументи щодо подання послами 21 березня нових статтів, числом 11, не мають, на нашу думку, під собою жадного ґрунту. Поперше, цих статтів посли не складали, отже не могли їх подати в якийнебудь день. Справді, редакція 11-ти статтів уявляє переказ деяких артикулів із проєкту договору з 17 лютого, складеного в Чигирині й дорученого послами боярам 14 березня. З московського ориґіналу 11-ти статтів із власноручними приписками дяка Алмаза Іванова видко, що цей документ виготовлено в царській канцелярії та що його складено разом із царськими жалованними грамотами В. Запорозькому. Так, наприклад, як свідчить і сам Карпов (АЮЗР. X. ст, 480 примітка), після ст. 4-ої була написана і потім закреслена стаття про видачу жалованних грамот на вольності козацькі й шляхетські й додано примітку: „сія статья надобналь, потому что грамоты посылаютъ". І дійсно в оригіналі, переданому послам, ця стаття не була вміщена, проте в кінці чернетки, що лишилася в архіві, після указу під ст. 11-ою, вона була додана рукою дяка Алмаза Іванова. До ст. 6-ої про київського митрополита було зроблено примітку і потім закреслено: „писать ли о митрополитѣ, потому что грамоты нынѣ не будетъ, въ писмѣ (проєкті договору) написано жъ: только говорить словами". Дійсно грамоти митрополиту не було видано. Нарешті, на самому кінці приписка: „таково писмо дано посланникамъ". З другого боку, коли звернемося до чернетки жалованої грамоти В. Запорозькому (АЮЗР. X., 8., XXI., 1), то й тут знайдемо докази того, що грамота ця писалася одночасно з 11-ти статтями, бо при складанні грамоти бралося під увагу те, що мало бути включене в статті. Так у чернетці грамоти взято в дужки місця: про надання чигиринського старости на булаву (про це дано окрему грамоту), а також у двох місцях — напочатку і в резолютивній частині — про право приймати чужоземних послів, бо про це говориться

в указі під. ст. 5-ою. Та й сам Карпов признав, що „по нѣкоторымъ даннымъ, встрѣчающимся въ бумагахъ посольства, видно, что одновременно съ составленіемъ указовъ на статті 21 марта, начинали писать жалованныя грамоты".[28] Отже статті, числом 11, текст яких надрукував Карпов під датою 21 березня 1654 р. (X. док. XVII) не були складені послами В. Запорозького, а є відповіддю царя, разом із жалованними грамотами на проєкт договору з 17 лютого, поданий послами в Москві 14 березня. Тому цей документ треба віднести не до 21 березня, а на час пізніший, на 27 березня, коли були складені жалованні грамоти. Вирішуючи так питання про автора й дату статтів, числом 11, ми тим самим висловлюємось проти твердження Карпова, що одержавши царські укази на ці статті, козацькі посли подали нову петицію про платню військові грошима. Останній документ ми відносимо на час перед відпуском послів, себто перед 19 березня.

Таким чином не маємо документальних доказів про якусь діяльність козацьких послів 20-26 березня, зв'язану з їх завданням: вони чекали на виготовлення грамот і указів та на фактичний відпуск, який стався 27 березня 1654 р. Цього дня послам В. Запорозького були передані такі акти: 1) Копія проєкту договору з 17 лютого 1654 р. з підписаними під його 23-ма статтями царськими й боярськими резолюціями; 2) Статті, числом 11, про які сказано вище: 3) царські жаловані грамоти: а) загального характеру всьому Війську Запорозькому, б) православній шляхті, в) переяславським міщанам; 4) жалована грамота гетьманові на чигиринське староство; 5) царські привілеї Б. Хмельницькому на Гадяцьке староство, на Суботів, Новоселицю, на Медведівку, Борки й Каменку; 6) царські грамоти-листи Б. Хмельницькому про діяльність козацького посольства в Москві, про нову печатку, а також про те, щоб гетьман прислав київського митрополита до Москви для пояснень у справі спору з воєводою про землю, нарешті про оголошення війни Польщі та про участь козацького війська з полковниками Золотаренком і Тетерею. Всі ці документи датовано 27 березня 1654 року. (Акты ЮЗР., X., ст. 477-506).

5. Встановлення тексту договору 1654 р.

Подавши по змозі повну зовнішню історію переговорів В. Запорозького з царем та боярами в Москві, перейдемо тепер до встановлення тексту договору 1654 р. З історії переговорів ми бачили, що основні умови договору були зформульовані ще в Переяславі під час розмов гетьмана Б. Хмельницького з московським посольством Бутурліна. Ці основні умови були деталізовані під час нарад гетьмана з старшиною в Корсуні та в Чигирині і нарешті остаточно висловлені в 23-х статтях за підписом гетьмана. Потім у Москві на конференціях козацьких послів з боярами статті-пропозиції були пояснені й витлумачені С. Богдановичем і Тетерею. Таким чином остаточним документом, яким були зафіксовані пропозиції Війська Запорозького, як сторони в договорі, є проєкт договору з 23-ма статтями, підписаний Б. Хмельницьким і датований 17 лютого 1654 р. Оригіналу цього документа досі не знайдено і неопубліковано. В справах московського Посольського Приказу його нема. Року 1709 цар Петро наказував розшукувати в архівах оригінал статтів Б. Хмельницького, але цареві донесли, що в архівах оригіналу нема. (АЮЗР. т. X., ст. 415). Дійшов до нас тільки „список съ бѣлорусскаго письма", себто переклад з української мови на мову московську, що залишився в справах Посольского Приказу. (АЮЗР, т. X., ст. 446-450). Що ж торкається договорних умов, які виходили від Москви, то вони зформульовані й зафіксовані в таких актах: 1) в жалованій грамоті Б. Хмельницькому й Війську Запорозькому загального характеру з дня 27 березня 1654 р.; 2) в 11-ти статтях та в царських указах під цими статтями з датою 27 березня 1654. Обидва акти були написані в Москві „бѣлорусскимъ письмомъ" і 27 березня 1654 р. передані козацьким послам: Самійлу Богдановичу та Павлу Тетері. Оригінали цих актів так само до нас не дійшли; в архіві Посольського Приказу лишились чернетки обох актів московською мовою, які були надруковані потім в офіційних виданнях: „Полномъ Собраніи Законовъ Россійской Имперіи", т. I., ч. 119, в „Актахъ, относящихся къ исторіи Южной и Западной Россіи", т. X., ст. 489-494 та в інших виданнях.

Порівнюючи ці документи щодо їх змісту, можна завважити, що пропозиції Б. Хмельницького з 17 лютого 1654 р. в кількості 23-х статтів цілком вичерпуються згаданими вище жалованою царською грамотою загального змісту та 11-ма статтями з царськими резолюціями під ними від 27 березня 1654 р. Пропозиції Б. Хмельницького — це *проєкт договору*, царські ж резолюції та жалована грамота — це *відповідь царя, ратифікаційний акт царської влади.* Взяті разом, статті проєкту, резолюції й грамота, становлять повний текст договору 1654 року.

Стаття 1-а проєкту договору про підтвердження прав і вольностей Війська Запорозького була ратифікована жалованою грамотою 27 березня. Стаття 2-а про те, щоб війська козацького було 60.000, була ратифікована тією ж грамотою. Стаття 3-тя про підтвердження прав і вольностей української шляхти була підтверджена окремою жалованою грамотою 27 березня. Стаття 4-а про те, щоб доходи на царя („дань") збирали міські урядники, була затверджена з деякими змінами резолюцією царя під ст. 1-ою в ред. 27 березня. Стаття 6-а про вільне обрання гетьмана була ратифікована таким же способом. Стаття 7-ма про непорушність маєтків козацьких удів і дітей була стверджена таким же порядком. Статті 8, 9, 10, 11 та 12 про встановлення платні Війську Запорозькому ратифіковані з деякими поправками царськими резолюціями під статтями 2, 3 та 4 в редакції 27 березня. Стаття 13-а про непорушність прав, наданих від князів і королів, духовним та мирянам, була затверджена жалованою грамотою. Стаття 14-а про право чужоземних зносин була ратифікована з деякими обмеженням жалованою грамотою та царською резолюцією на статтю 5-у в ред. 27 березня. Стаття 15-а про виплату цареві данини у формі трибуту не була ратифікована в запропонованій редакції, а була заступлена статтею 1-ою в редакції 27 березня. Стаття 16 становила тільки додаток до ст. 15-ої, а тому була затверджена разом із ст. 16-ою. Стаття 17-та про те, щоб цар видав київському митрополитові на його маєтки жа-

ловану грамоту, доповнена в ред. 27 березня, була затверджена резолюцією на статтю 6-у в редакції 27 березня. Статті 19 і 20 про вислання царського війська під Смоленськ та про утримання військової залоги на кордонах України, були стверджені указами під статтями 7 і 8 в редакції 27 березня. Стаття 21-а про встановлення платні козацькому війську затверджена під ст. 9 в редакції 27 березня в такому розумінні, що встановлення постійної платні відкладається до вияснення доходів, які будуть надходити до царського скарбу, одночасно обіцяно вислати платню на військо з царської казни. Стаття 22-а про способи оборони України стверджена резолюцією під ст. 10 в ред. 27 березня. Нарешті, останню 23-ю статтю про утримання фортеці Кодаку й залоги в ній указом царя відкладено та узалежнено від додаткових інформацій.

Таким чином усі запропоновані Б. Хмельницьким і Військом Запорозьким умови договору цар і бояри розглянули й прийняли в цілому або з деякими змінами в деталях. Тому ж, що інших, окрім зазначених вище умов чи постанов під час пересправ у Москві не було прийнято, то треба вважати, що повний і остаточний текст договору 1654 р. встановлюють документи: 1. Проєкт договору з 17 лютого 1654 р. (Додаток 1), 2. жалована царська грамота з 27 березня 1654 р. (Додаток II.) і 3. 11 статтів, виготовлених в Москві в Посольському Приказі, з датою 27 березня 1654 р. (Додаток III).

З погляду форми договір 1654 р. не становить єдиного акту за підписом сторон: гетьмана В. Запорозького — з одного боку, та московського царя — з другого боку. Умови договору містяться в кількох актах різних формою: гетьман Б. Хмельницький та В. Запорозьке заявили свої умови у формі подання, „челобитної"; акти ж, що вийшли від імені царя, мали форму і редакцію „пожалованія" та „указів". Отже акти, якими обмінялись сторони, бувши своєю суттю договором, себто згодою двох сторін, двох держав, прибрали форму „прохання" та „милости", „пожалування". Така принижуюча одну з пертрактуючих сторін форма договору 1654 р., на думку деяких авторів (Г. Карпов,[29] П. Куліш,[30] Одинець,[31]) має не абияку юридичну вагу: вона ніби то свідчить, що жадного договору в точному розумінні цього терміну між Україною та Москвою не було і не могло бути, що Україна віддалася цілком на ласку московського царя, що цар, як абсолютний монарх, тільки „пожалував" В. Запорозьке, затвердивши деякі з давніх прав і привілеїв козацьких. Цього погляду не поділяє Б. Нольде, визнаючи двосторонній характер акту 1654 р., з одного боку — вияв волі царя у формі „пожалування", а з другого — безперечно договірний характер акту.[32] Думка Б. Нольде, з формального боку, цілком відповідає документам: справді, з погляду форми, що її надали актові 1654 р. обидві сторони, акт цей становить „прохання", „челобиття" від гетьмана й В. Запорозького і „пожалованіє", „укази" від московського царя. Але Б. Нольде робить з цього хибний висновок, ніби акт 1654 р. виявив своєю формою та змістом „дві ідеї", які нам тепер здаються протилежними, що виключають одна одну — це ідею „милости суверена" та ідею „договору" — умови. Висновок цей хибний тому, що форма договору 1654 р. аж ніяк не зв'язана з його змістом: акт 1654 р. є дійсно договір між Військом Запорозьким та Москвою.

Питання, чому актові 1654 р. надано невідповідну до його змісту форму, на нашу думку, можна пояснити тим, що в цьому випадку московський уряд узяв за зразок акти Зборовського договору Війська Запорозького з польським королем: з одного боку королівський маніфест — жаловану грамоту, а з другого — привілей, що містив у собі статті договору. При тих поглядах на форму й букву, які існували в Москві, цілком природно було, що московські дяки не зважилися запропонувати цареві іншу форму, ніж та, якої вжив польський король. Вжити договорної форми там, де польський король ужив форми „пожалованія", за тодішніми московськими звичаями, вважалося б за приниження царського маєстату. Тому московська канцелярія, складаючи договір з В. З., вжила тієї форми, якої вжито для Зборовського договору, скопіювавши цю форму навіть в деталях: отож, як і під Зборовом, було видано укази, що затверджували статті, а крім того дано жаловану грамоту, подібну формою до Зборовського привілею.[34] Тому не має під-

стави надавати важливого юридичного значіння цій формі договору 1654 р. та робити висновки про те, що акт цей не був договором двох рівноправних сторін, а тільки актом „пожалованія", „ласки" царевої. З історії відомо, що в договорах, які складала Москва з наступними гетьманами, форма „пожалованія" часто мішалася з чисто договорною формою, так що одні статті подавали гетьмани на затвердження царя, інші знов подавав цар, а стверджували гетьмани, старшина і козацтво (наприклад, Переяславські статті р. 1659, Глухівські статті р. 1669 та інші). З погляду Москви було вигідно надавати значіння формі, бо „пожалованіе" царя, яко акт однобічний, можна було легко скасувати чи взяти назад однобічним же актом царя. Але, як відомо з історії московсько-українських відносин, цар вимагав, щоб усі дальші гетьмани, приймаючи гетьманський уряд, підтверджували присягою договір 1654 р., а відступлення від цього договору кваліфікувалося як „зрада". Така вимога є доказом того, що акт 1654 р. був дійсно двостороннім договором, бо коли б він був лише виявом „милости" московського царя, тоді не було б місця для „зламання" акту, ані для „зради" з боку гетьмана, тільки, може, для „невдячности".[35]

Автори, що заперечують двосторонність акту 1654 р., посилаються ще й на те, що мовляв, Б. Хмельницький і В. З. попереду склали присягу цареві без жадних умов, а потім вже звернулись до царя з „челобитьем" і дістали царське „пожалованіе". Але це твердження не відповідає історичним фактам: перед тим, як скласти присягу, гетьман зажадав присяги московських послів за царя і взгодився присягнути лише після того, як посли дали замість присяги „царське слово" („царскимъ словомъ увѣрили"), що поставлені гетьманом і старшиною умови цар прийме, та після того, як гетьман і старшина заявили, що вони пошлють свої умови до царя через своїх послів. Із цього виходить, що В. З., як сторона в договорі, поставило певні умови, друга сторона — цар, через своїх уповноважених послів умови прийняв і ствердив своїм царським словом та ще й дав зарані згоду затвердити інші, евентуальні вимоги („и большая получите, рече (Бутурлін), только просите"). Отже гетьман Б. Хмельницький і В. З. склали присягу на певних умовах, виговоривши собі право зформулувати ці умови пізніше.

Нарешті, акт 1654 р. обидві сторони — Україна й Москва — в офіційних актах іменують „договором", „трактатом", договорными статьями". З огляду на цілковите замовчання противниками договорного характеру акту 1654 р. документальних про це даних, наводимо тут важливіші з них, дотримуючись хронологічного порядку.

В резолюціях царя на статті гетьмана Юрія Хмельницького, що були вислані до Москви в грудні 1659 р., договір 1654 р. іменується „Переяславскимъ договоромъ", наприклад, під статтею 8-ю: „царское величество указалъ впредь о кримскомъ ханѣ быть по Переяславскому договору", та в інших місцях.[36] В статейному списку дяка Башмакова, що був посланий царем для відібрання присяги від гетьмана Брюховецького, 24 серпня 1663 р. сказано: „великій государь... держитъ васъ, гетмана... въ своемъ государскомъ милостивомъ жалованьи по прежнимъ вашимъ правамъ и вольностямъ и по договорнимъ статтям прежняго гетмана Б. Хмельницкаго".[37] В царському маніфесті до старшини й Війська Запорозького з 7 липня 1667 р. читаємо: „съ начала подданства гетмана Б. Хмельницкаго и до сего времени... въ разныхъ годѣхъ въ договорныхъ статтяхъ написано..." (там же, ст. 181). В царському указі під статтею 13-ою Глухівських статтів з 16 березня 1669 р. читаємо таке місце: „а на прежнихъ радахъ въ договорныхъ статтяхъ укрѣплено и душами вашими утверждено..." (там же, ст. 223). В актах обрання гетьманів Самойловича 18 червня 1672 і Мазепи 22 липня 1687 р. сказано: „велѣлъ на радѣ вычесть статьи, каковы даны по указу вел. г-ря прежнему гетману Б. Хмельницкому и всему В. З., на каковыхъ статьяхъ были подъ высокою рукою е. ц. в-ва прежній гетманъ Б. Хмельницкій и все В. З." (там же, ст. 235 і 306). Тут нема виразу „договор", але слова: „на какихъ статьяхъ были подъ высокою рукою" ясно вказують на договорний характер, бо тут термін „статьи" вжито замість слова „Умови". В грамоті царя Петра I геть-

манові І. Скоропадському з 5 січня 1711 р. написано: „соизволяемъ ему, гетману, всякіе воинскіе и гражданскіе въ Малой Россіи дѣла управлять по войсковымъ правамъ, по прежнимъ обыкновеніямъ и по постановленнымъ пунктамъ, на которыхъ приступилъ подъ высокодержавнѣйцую руку... гетманъ Б. Хмельницкій со всѣми Войскомъ Запорожскимъ и народомъ Малороссійскимъ."[38] В указі Петра I з 29 квітня 1722 р. на статті гетьмана Скоропадського під ст. 3 та 4 читаємо: „опредѣленъ къ Вамъ Бригадиръ съ 6-ю помощниками, которому велѣно чинить по трактату, учиненному съ Хмельницкимъ".[39] В указі Петра I того ж дня про Малоросійську Колеґію сказано, між іншим: „которому (бриг. Вельяминову) съ общаго съ Вами совѣта и согласія чинить то все, какъ опредѣлено въ помянутихъ Хмельницкаго договорѣхъ". (Б. Каменскій, т. II., ст. 317). В іншому місці цього ж указу сказано: „А каковы предложенные и рѣшительные договорные учиненные пункты гетмана Б. Хмельницкаго и прочихъ гетмановъ, съ оныхъ, Б. Хмельницкаго, *для дѣйствія*, а съ прочихъ *для вѣдома*, прилагаются при семъ копіи (там же, ст. 235). В указі Петра II з 25 липня 1272 р. про обрання гетьмана читаємо: „...въ Малую Россію и В. Запорожское гетманъ и старшина будуть опредѣлены вскорѣ, какѣ прежде было по договору Б. Хмельницкаго" („Полное Собраніе Законовъ Рос. Имперіи, акт 5127).

Таким чином, не зважаючи на подвійність своєї форми, акт 1654 р. є в дійсності двобічним договором між гетьманом Б. Хмельницьким і В. З. та московським царем; за договір уважали його сторони в офіційних актах.

6. *Аналіза договору 1654 р. з погляду його змісту й правного значіння.*

Установивши текст і форму договору 1654 р., переведемо аналізу умов договору з погляду їх змісту й правного значіння. Треба завважити, що юридична аналіза цього договору незвичайно важка, і то не тільки тому, що текст договору міститься в різних, як формою, так і змістом, документах, а й тому, що договір складали в XVII ст., коли політичні й державні концепції були зовсім інші, ніж тепер, коли політичні діячі мислили іншими, ніж ми, категоріями. З цього погляду необхідно передусім зазначити, що державно-політичні ідеї тієї доби не були ще так розвинуті, щоб уживати таких, наприклад, абстракцій, як „держава" сама по собі, незалежно від її монарха чи людности. В політичних актах XVII ст. юридичні стосунки між державами уявлялись, як стосунки між особами монархів чи іншими носіями державної влади, а не як стосунки між державами. З погляду договору 1654 р., юридичні стосунки, що повстали в наслідок цього договору, зв'язують не Військо Запорозьке та Москву, як окремі держави, а гетьмана Б. Хмельницького, що персоніфікує Україну (Військо Запорозьке) та царя Олексія Михайловича, що персоніфікує Московську державу. У договорі згадано зокрема всі верстви тодішньої людности України: козацтво, шляхту, духовенство, міщан, вільних селян та „підданих", але всі вони разом становлять єдину державу — Військо Запорозьке, що на чолі його стоїть гетьман. Персоніфікації, як способу уявити абстрактні ідеї про права держави в тій чи іншій сфері державного управління, вживається всюди в договорі 1654 р. Коли, наприклад, говориться про права козаків чи шляхти самих себе судити, або про права урядників міських збирати податки, то це очевидно тільки персоніфікація і її не можна тлумачити за буквою договору. Тим часом деякі автори (от як Мякотин, Нольде та почасти й Грушевський), аналізуючи умови договору, виходять іноді тільки з буквального його змісту та надають деяким статтям не те значіння, яке вони в дійсності мають.

Коли складався договір 1654 р., Україна була фактично і юридично цілком самостійна держава: юридично, бо державноправні стосунки між Україною й Польщею, зформульовані в договорах Зборовському та Білоцерковському, були в наслідок війни зірвані. Україна не визнавала над собою іншої влади, крім влади свого гетьмана, і як вільну, незалежну державу, Україну трактував і московський цар. Фактично Україна стала вільною ще перед зазначеними договорами.

Отже, складаючи договір з Москвою, як незалежна держава, Україна ставила свої умови, що їх друга сторона в договорі — Москва прийняла.

Які це були умови і які юридичні стосунки вони встановлювали між обома цими державами?

У жалованій царській грамоті Б. Хмельницькому з 27 березня 1654 р., гетьман і Військо Запорозьке іменуються „п і д д а н и м и" московського царя. Це підданство означено в таких словах: „Быть подъ нашею царскаго величества высокою рукою по своимъ прежнимъ правамъ и привилеямъ и по всѣмъ статьямъ, которые писаны выше сего... и во всемъ быти въ нашей государской волѣ и послушаніи во вѣки". Нехай яке категоричне таке означення „підданства", все ж його не можна тлумачити д о с л і в н о, що, мовляв, Україна з'єдналась з Москвою та втратила своє самостійне державне існування, увійшовши до складу Московської держави, а гетьман, Б. Хмельницький, і все населення України стали „підданими" московського царя. В наведеному тексті сказано, що Україна має бути під високою рукою царя „по своїм прежнім правам і привілеям та по всім статтям, що написані в договорі." А ці права, привілеї та статті, як побачимо далі, зводять „підданство" тільки до номінальної „протекції-оборони царя" та до одержання данини. Як зазначив Б. Нольде, документи не надають особливого значення цій формулі, бо поруч неї уважливо зазначають права, які, за договором, належать цареві, що до України (цитована вище праця Б. Нольде, ст. 39).

За проєктом договору, що його подали 14 березня 1654 р. в Москві посли В. З., ці права складаються тільки з права одержувати грошову данину у формі трибуту. При пересправах у Москві козацькі посли так формулювали умову про виплату данини цареві: „А будетъ де государь изволитъ, и гетманъ де и В. З. учнутъ государю доходъ давать съ В. З. противъ того жъ, какъ сбираетъ турскій салтанъ съ Венгерской, и съ Мутьянской, и съ Волоской земли, смѣтя мѣстнымъ дѣломъ" (Акты ЮЗР., X., ст. 441). Що таке формулювання умови про данину належало самому Хмельницькому, це видно з такого вислову в листі до послів із 21 березня 1654 р.: „присемъ и то не мѣшает припомнить, съ какою пріязнью пословъ своихъ цесаръ турецкій до Браславля, хотя бусурманинъ, до насъ присылалъ и при милости своей не только наши вольности подтвердити, но и сугубыми удовлѣти обѣщался, и н и к а к о й д а н и о т ъ н а с н е т р е б о в а л ъ" (Акты ЮЗР., X., ст. 555). Відповідно до цього, у поданих послами 14 березня статтях на письмі було запропоновано таку редакцію умови про данину: Стаття 15: „Какъ по иныхъ земляхъ дань вдругъ отдается, волили бъ есмы, чтобъ цѣною вѣдомою отъ тѣхъ людей, которые твоему ц. величеству належатъ" (АЮЗР. X., ст.,446). Отже ми бачимо, що в статті, яка була подана на затвердження царя, було висловлено бажання, щоб майбутні стосунки між В. З. та Москвою були такого ж порядку, як стосунки Угорщини, Молдавії, Волощини з турецьким султаном, себто внаслідок договору 1654 р. між Україною та Москвою мали встановитися стосунки номінального васалітету з виплатою Україною Московському цареві дані. Той факт, що московські бояри не прийняли форми виплати данини „цѣною вѣдомою", се б то одноразово, а замінили збиранням доходів з міст через міських урядників та передачі їх царським людям, для цього присланим, не міняє суті справи, бо фінансова адміністрація залишилась в руках української влади, роля ж московських аґентів обмежувалась тільки перебиранням зібраної данини та доглядом за правильністю зібраних сум.[40]

Одержання грошової данини за проєктом договору становило в с і п р а в а московського царя щодо України. Але в Москві добре розуміли, що право на данину, згідно з тодішнім міжнародним звичаєм, то — проста ф і к ц і я, тому бояри намагалися знайти спосіб, щоб реальніше контролювати чинність уряду України. Такий спосіб було знайдено і зафіксовано в договорі 1654 р. при ратифікації умови про з а к о р д о н н і з н о с и н и гетьмана та його уряду. Під час пересправ в Переяславі обмірковувалися різні пляни, що торкалися Польщі, Туреччини, Криму тощо. Гетьман висловився так: „А будетъ де вел. государю учинится вѣдомо, что польскіе люди учнутъ собираться на государевы украйны, гдѣ они живутъ, чтобъ велѣлъ ему о томъ вѣдомо учинить. А что де

у него гетмана про поляковъ и отъ крымскаго хана какихъ вѣстей будетъ, и онъ, гетман, про то государю извѣстно учинитъ тотчасъ".[41] Як бачимо, тут мова йшла тільки про взаємну інформацію про сусідні держави та про спільні заходи щодо оборони, себто про такі стосунки, які звичайно бувають між державами, що склали між собою в з а є м н о - о б о р о н н и й с о ю з. Цю ідею мало не дослівно зформулювали козацькі посли при пересправах з боярами у Москві: під час перших переспрaв 13 березня бояри розпитували послів про зносини В. З. й гетьмана з Кримом, Молдавією, Волоською землею, Польщею та Литвою. 14 березня подали посли на письмі проєкт договору, в якому статтю 14-у було зформульовано так: „Послы, которые изъ вѣка изъ чужихъ земель приходять къ В. Запорожскому, которые къ добру бъ были, вольно приняти, чтобъ то е. ц. в-ву въ кручину не было, а чтобъ имѣло быть противъ е. ц. в-ва, должны мы е. ц. в-во извѣщати". На цю статтю бояри об'явили послам такий царський указ: „чтобъ гетманъ съ польскимъ королемъ и турецкимъ султаномъ не ссылался". Указ посли зрозуміли з погляду взаємних союзних обов'язків України й Москви, себто, що не слід мати зносини з цими двома сусідами-ворогами, бо й собі зауважили боярам: „о томъ де ц. в-ву и гетманъ писалъ, чтобъ польскимъ и литовскимъ лестнымъ ссылкам не вѣрить" (тамже, ст. 475). Так розумів і тлумачив цю умову Б. Хмельницький р. 1657, коли, вже тяжко хворий, на дорікання московського посла Ф. Бутурліна, що гетьман склав договір з Ракочім та допомагав шведам проти Москви, відповів: „Ніколи не відстану я від шведського короля, з яким маю дружбу вже шість років. Шведи — люди правдиві, уміють заховати приязнь та обіцянки. А великий государ учинив було надо мною та над В. З. немилосердіє своє, замирився з поляками, бажаючи вернути їм нашу отчизну".[42]

Наведені факти показують, що з боку В. З. питання про право чужоземних зносин було поставлено так, що обмеження його торкалися тільки зносин із ворожими обом державам країнами та були обопільні, як це звичайно буває при союзних договорах. Одностороннє обмеження чужоземних зносин було противне дійсному намірові Б. Хмельницького. Тим часом, як видно з тексту указу царя на статтю 14-у проєкту договору та на статтю 5-у в редакції 27 березня, цар обмежив контролем Москви пасивне право України приймати та відпускати послів, а також обмежив і активне право щодо Польщі й Туреччини („а съ турецкимъ султаномъ и съ польскимъ королемъ безъ указа е. ц. в-ва не ссылаться"). Але й цей обмежуючий царський указ усе таки визнав у принципі право України, як окремої держави, на чужоземні зносини, хоч і під певним контролем Московського царя. Встановлені таким способом взаємовідносини поміж Україною й Москвою набули характеристичних ознак п р о т е г о в а н о ї д е р ж а в и д о ї ї п р о т е к т о р а.[43]

Те, що цар змінив запропоновану Б. Хмельницькому умову про чужоземні зносини, привело тільки до того, що умову цю зовсім не виконувано в редакції, що її встановила Москва ані навіть у редакції, запропонованій Б. Хмельницьким. Гетьман Б. Хмельницький до самої своєї смерти вільно здійснював як пасивне, так і активне право чужоземних зносин, як носій верховної влади незалежної держави. З дипломатичних документів, що їх писар Виговський передав Бутурлінові перед смертю Б. Хмельницького та з висланих з Тетерею до Москви р. 1657, довідуємося, що Б. Хмельницький був у дипломатичних зносинах із курфірстом Бранденбурзьким, Фрідріхом-Вільгельмом, із Швецією, Угорщиною, Туреччиною, Молдавією, Волощиною, Кримом, Польщею, при чому зносини провадив цілком самостійно, не повідомляючи царя.[44]

Окрім контролю над міжнародніми зносинами України, Москва бажала забезпечити собі також і військовий контроль над внутрішнім життям В. Запорозького, застерігаючи собі право тримати своїх воєвод із військовими залогами в найголовніших містах України. З історії В. Запорозького відомо, яку велику ролю у стосунках України з Москвою відогравали царські воєводи з військовими залогами, відряджені до різних міст. Вони тримали в своїх руках головні комунікаційні шляхи, втручалися у внутрішні справи держави, в боротьбу різних груп населення, дедалі зміцнювали московський вплив

на Україні. Право своє мати воєвод московський уряд виводив або з договору 1654 р., абож з усіх пересправ, що відбулися в Переяславі та в Москві. Отож, наприклад, виряздженому р. 1657 до гетьмана окольничому Бутурлінові, наказано було запитати, чому на Україні воєвода є тільки у Києві, тим часом, як посли гетьмана р. 1654 „склали договор" у Москві, щоб воєводи були в Київі, Чернігові, Переяславі та в Ніжені?" На це Б. Хмельницький відказав, що він не наказував послам своїм, щоб воєводи були в цих містах; навпаки, під час пересправ у Переяславі було умовлено, що воєвода буде тільки у Києві. В дійсності було так: ще року 1653 Б. Хмельницький прохав царя через посла Капусту, нехай би цар вирядив до Києва свого воєводу з 3000 війська. Під час пересправ у січні 1654 р. Бутурлін нагадав про це Хмельницькому та прохав його дати перепустку воєводі на приїзд до Києва. Хмельницький згодився, але зауважив, що коли поляки не будуть наступати, то 3000 війська вистачить. Цар призначив воєводою до Києва кн. Куракина; в наказі йому з 30 січня 1654 р., між іншим було зазначено: „по челобитью гетмана Б. Хмельницкаго... послалъ ихъ и воеводу въ Кіевъ и съ ними велѣлъ государь быть въ Кіевѣ ратнымъ людемъ для береженья отъ приходу поляковъ и всякихъ воинскихъ людей" Акты ЮЗР., X., ст. 355). Отже присутність воєводи в Києві виправдувалась зовсім іншими мотивами, ніж ті, що їх навів р. 1657 посол Бутурлін. У прєкті договору з 17 лютого 1654 р. нічого не було сказано про воєвод у Києві та в інших містах. Під час пересправ у Москві бояри запропонували, щоб царські воєводи були в Києві та в Чернігові, але цю умову не було внесено ані до жалуваної грамоти, ані до 11 статтів у редакції 27 березня 1654 р.

Таким чином всі права щодо України, що, за договором 1654 р., належали московському цареві, обмежувалися тільки правом одержувати грошову данину та контроль над зносинами України з чужоземними державами, та й то в певних лише випадках. У цьому та ще, може, в самій назві „піддані" й полягав зміст терміну „підданство", висловленого так категорично у жалованій грамоті московського царя. Все, що

було поза межами цього „підданства", становило сферу прав та привілеїв Війська Запорозького.[45] Сфера ця була широка й обхоплювала всі функції державної влади України. Голова держави української та її влади — це гетьман. У договорі 1654 р. влади його зовсім не обмежено: гетьман одержує свою владу за вибором Війська Запорозького і має її доживотно. Стаття 6 проєкту договору зазначає: „Сохрани Боже смерти на пана гетьмана..., чтобъ войско запорожское само межъ себя гетмана избирали и его ц. в-ву извѣщали, чтобъ то его ц. в-ву не въ кручину было, понеже тотъ давной обычай войсковой". При ратифікації цієї статті в жалованій грамоті було сказано: „А буде судомъ Божіимъ смерть случиться гетману, и мы, великій государь, поволили войску Запорожскому обирати гетмана по прежнимъ ихъ обычаямъ, самимъ межъ себя, а кого гетмана оберутъ и о томъ писать къ намъ, вел. г-рю, да томужъ новобраному гетману на подданство и на вѣрность вѣру намъ учинити, при комъ мы, вел. государь, укажемъ". Як бачимо, жадного обмеження права вибирати гетьмана не було встановлено. Повідомлення про особу обраного гетьмана, як і складання присяги — це річ цілком нормальна в межах договору 1654 р.

Як „государ", „зверхній владца і государ отчизни нашої", „зверхній властитель", „рейментар" (титули, надавані гетьманові в українських офіційних актах), гетьман мав повноту влади щодо внутрішніх справ України. Договір 1654 р. не тільки не обмежує влади гетьмана, а, навпаки, підтверджує та скріплює. В XVII ст. ще не існувала ідея розподілу функцій державної влади на законодатну, судову, адміністративну; органи державної влади виконували свої функції нероздільно.

Суд за цієї доби вважався за одну з найважливіших функцій влади. Тому в договорі 1654 р. читаємо у 1-й же статті такі вимоги гетьмана та В. Запорозького: „Въ началѣ изволь твое ц. в-во подтвердить права и вольности наши войсковыя, какъ изъ вѣковъ бывало въ войскѣ Запорожскомъ, что своими правами суживалися и вольности свои имѣли въ добрахъ и въ судахъ, чтобы ни воевода, ни бояринъ, ни стольникъ въ суды

войсковые не вступались, не отъ старшихъ своихъ чтобъ товариства сужены были: гдѣ трое человѣка козаковъ, тогда два третьяго должны судить". Цю формулу автономії суду мало не дослівно взято з проєкту умов, що подав Б. Хмельницький польському королю р. 1649 при складанні Зборовського договору.[46] Само собою зрозуміло, що цю формулу не можна тлумачити дослівно та вважати за означення форми суду, що існував під той час у Війську Запорозькому. Ця формула тільки символічно означала, що В. Запорозьке у сфері суду цілком не залежало від Москви. Запроєктовану таким способом умову про самостійність у сфері суду цар ратифікував без жадних змін.

Інші права державної влади в царині внутрішнього управління так само означені в договорі 1654 р. і то в такій же символічній формі. Загальну умову щодо внутрішньої автономії держави висловлено в статті 17-ій так: „Прилежно послы наші просити имѣютъ, чтобы привилья е. ц. в-ва намъ на хартіяхъ писанныя съ печатями вислыми, единъ на вольности козацкіе, а другіе на шляхецкіе, далъ, чтобъ на вѣчные времена непоколебимо было; а когда то одержимъ, мы сами смотръ межъ себя имѣть будемъ: кто козакъ тотъ будетъ вольность козацкую имѣть, а кто пашенный крестьянинъ, тотъ будетъ должность обыклую е. ц. в-ву отдавать". Цю статтю так само не можна розуміти в буквальному значенню, як це робить дехто з дослідників (напр., Мякотин). Вимагаючи затвердження прав, належних тогочасним станам української людности, гетьман не обставав зовсім за незмінне заховання цих станів надалі, як він не обстоював і за тим, щоб було збережено форму суду козацького. Вимога ця, звернена до царя, мала лише такою символічною формулою зазначити повну внутрішню автономію. В. З. й невтручання Москви у внутрішні справи держави („мы сами смотръ межъ себя имѣти будемъ"). Статтю 17-у ратифікував цар своїм указом і таким чином внутрішню автономію було забезпечено договором. Крім цього загального забезпечення внутрішньої автономії держави, в договорі вміщено окремі статті, що забезпечували непорушність прав козацтва, шляхти, міської

людности (статті 2, 3, 4, 7). Всі ці статті цар прийняв і ствердив указами або жалованими грамотами.[47]

7. Здійснення договору 1654 р. та його юридична оцінка.

Проаналізувавши текст актів, що з них складається договір 1654 р., та вияснивши окремі місця його на підставі відповідних документів, ми встановили формальний зміст цілого договору. Щоб перейти далі до юридичної оцінки договору 1654 р., як договору державно-політичного, необхідно наперед вияснити, скільки формальний зміст договору виявився назовні, чи дав він ті наслідки, що їх сторони бажали досягти, одним словом, чи було здійснено договір фактично і якою мірою?

Вступаючи в договорні відносини з Москвою, Б. Хмельницький мав на оці: з одного боку добути військову допомогу царя в боротьбі з Польщею, а з другого боку — закріпити за Україною „права та вольности", не допустити, щоб їх порушила чи обмежила в майбутньому Москва.

Умови військового характеру загалом були здійснені; розпочата війна з Польщею, за договором, провадилася спільними силами України й Москви. Але всупереч наміру сторін, виявленому в договорі, війну закінчено Віленською мировою умовою 1656 р. між Польщею й Москвою, не тільки проти бажання України, але й без участи її представників. Б. Хмельницький уважав таке поводження царя за пряме порушення договору 1654 р. Післаний р. 1567 до Москви полковник Тетеря заявив там від імени Б. Хмельницького: „онъ, гетманъ, Виленской комиссии не принялъ и былъ о томъ сумнителенъ, не для того, чтобъ покою не хотѣть, а вести войну, а для того, что поляки на съѣздѣ хотѣли дѣлать оманою, а та де комиссія была несправедлива и многіе слышали отъ ляховъ смутные рѣчи, будто царское величество изволить ихъ (козаків) уступить по прежнему корунѣ польской".[48] Формально Б. Хмельницький мав повну рацію вважати, що Віленська умова порушила договір 1654 р., тому він надалі поводився так, ніби то цього договору вже не існує, і, залишаючись номі-

н а л ь н о в договорних стосунках з Москвою, в дійсності правив Україною цілком незалежно від Москви.

Щодо інших умов договору 1654 р., що були спрямовані на обмеження державної незалежности України, то вони з самого моменту, коли було складено договір, не були здійснені і залишились мертвою буквою. Так, право чужоземних зносин, як було вже зазначено, в дійсності не було обмежене. Б. Хмельницький поводивсь, як верховний господар незалежної держави, і не тільки здійснював активне й пасивне право зносин з чужими державами, а й складав договори міжнародного характеру, не питаючись згоди царя. В. Липинський на підставі донесення австрійського посла стверджує, що на початку 1657 р. в Чигирині одночасно перебували акредитовані при гетьмані або спеціяльно вислані до нього посли: австрійський посол, гр. Перчевич, два посли Швеції, два — князя Ракочія, посол турецький, татарський, три посли з Молдавії, три з Волощини, посол польського короля, представник Литви та ще прибули московські посли.[49] Року 1655 під Кам'янцем Б. Хмельницький підписав військову конвенцію з Швецією; того ж року увійшов до протипольської козацько-балканської Ліги під протекторатом шведського короля й великого лорда Олівера Кромвеля,[50] склав договір з турецьким султаном, і т. д.

Далі, всі умови договору про виплату цареві данини, як і умови про реєстрацію козацького війська та виплату винагороди не були виконані. Нарешті, не залишилися без зміни й ті умови договору, що торкалися прав і вольностей різних станів людности України: шляхти, козацтва, міщанства. Всі ці стани одержали підтвердження своїх стародавніх прав; дехто з козацької старшини одержав від царя грамоти на різні маєтності, але внутрішня еволюція держави та зміцнення влади гетьмана привели до того, що всі стани населення мусіли бути поступитися своїми правами в тій чи іншій мірі на користь держави. Для ілюстрації поданого досить пригадати, як близькі до гетьмана старшини ховали одержані царські грамоти на маєтки або випрошували собі маєтки поза межами України, „опасаясь отъ войска Запорозькаго".[51]

Політичні обставини, що примусили Б. Хмельницького шукати помочі московського царя, змінилися, а з другого боку умови договору, встановлені сторонами під безпосереднім впливом цих політичних обставин, уже не відповідали дійсності й не могли регулювати реальних відносин між Україною й Москвою, що склалися потім під впливом нових фактів та обставин. Це й було головною причиною того, що договір 1654 р. не міг бути здійснений ф а к т и ч н о. Яскравим підтвердженням цього був факт, що Б. Хмельницький, одержавши привезені з Москви його послами акти договору, не оголосив їх Війську Запорозькому, так само, як перед цим, р. 1649, не оголосив і Зборовського договору з польським королем.[52]

Тому, щоб виявити дійсну юридичну природу договору 1654 р. та реальні взаємовідносини, що утворились в наслідок договору, треба взяти на увагу не тільки буквальний зміст договору, але й ц і р е а л ь н і в і д н о с и н и, оскільки вони замінили собою нездійснені умови договору. Певне значіння має також і оцінка договору, що давали йому с т о р о н и та їхні сусіди.

Складаючи договір з Москвою, Б. Хмельницький та його оточення не звернули особливої уваги на форму договірних умов; вони клали всю увагу на реальні відносини, які можуть утворитися в наслідок договору, та й часу бракувало на те, щоб виробити точніші формою та ясніші змістом умови. А крім того Б. Хмельницький під час довгої боротьби з Польщею не вперше складав договори з сусідніми державами. Досвід боротьби давав повну підставу, що й у цьому випадку буде приблизно так, як було раніше в подібних випадках: себто, що на підставі договору В. Запорозьке одержить військову допомогу від Москви, заманіфестує своє цілковите політичне відокремлення від Польщі, чому Б. Хмельницький надавав особливе значіння, а за це все московський цар діставатиме певну щорічну грошову данину. Певний вплив на зміст та форму договору 1654 р. мав Зборовський договір 1649 р. з тією відміною, що в договорі 1654 р. деякі вимоги модифіковано відповідно до зміни сторін у договорі (замісто польського короля — московський цар) та відповідно до обставин. Вихо-

дячи з основної ідеї Зборовського договору про козацьку державу, Б. Хмельницький ставив ширші вимоги щодо самостійности цієї держави та сподівався дістати від царя більші „права і вольності". Так уявляв собі Б. Хмельницький майбутні відносини до Москви, такого самого погляду тремався він і тоді, як складав договір. Він допустив московського воєводу з залогою до Києва, згоден був і сам це запропонував, повідомляти царя про свої зносини з чужими державами, іменував себе й Військо Запорозьке „вірними слугами" та „підданими царя". Для Б. Хмельницького договір 1654 р. був звичайним союзно-оборонним договором, у якому „турецького султана заступає цар". Як характер тієї історичної доби, так і всі політичні й фактичні обставини призвели до того, що для договору 1654 р. використано ту звичайну, всім знайому, вже кілька разів практиковану форму договору між двома державами, якої всі сусідні монархи й володарі вживали в таких випадках, форму п р о т е к т о р а т у, протекції дужчої сусідньої держави над слабшою в цілях допомоги в боротьбі й охорони від нападу ворогів.

Що Б. Хмельницький дивився на договір 1654 р., як на звичайний союзний договір протекції, який не мав в'язати В. Запорозьке в його стосунках до інших держав і в міжнародній політиці, видко з того, що, склавши договір з московським царем, Б. Хмельницький не тільки не порвав договорних відносин з Кримом і Туреччиною, але й вступав в договорні відносини з іншими державами. Так, р. 1655 Б. Хмельницький вів переговори з послом шведської королеви, Данилом Калуґером, про союз з Шецією проти Польщі. З цим він не кривсь від Москви й писав до царя в листі з 2 травня 1655 р.: „Дуже покірно просимо посла Калуґера до нас відпустити, бо ми вже чотири роки ведемо переговори з королевою про союз, щоб допомагала проти ляхів"[53] Коли на поворотній дорозі з В. Запорозького через Москву царський уряд затримав Калуґера і з ним гетьманського посла Бурлая, то, щоб виправдати цю затримку, цар у грамоті до Б. Хмельницького з 23 червня 1655 р. писав, що чекає послів від шведського короля і хоче послати своїх великих послів, а до того часу, мовляв,

„не пристойно" посилати наперед гетьманського посла. А в інструкції Бутурлінові цар наказував „отговаривать гетьмана всякими мѣрами, чтобъ они того себѣ въ оскорбленіе не ставили, что мы посланцовъ въ Свѣю отпустить не указали".[54] Отже цар признає, що гетьман має право висилати послів, але цареві незручна була така посилка в цьому випадку, тому вжито сили й наказано виправдатися перед гетьманом. Переговори з шведським королем привели до складання в тому ж році військової конвенції. Перед шведським послом гетьман склав присягу на в і ч н и й с о ю з, але при цьому було умовлено, що з Москвою В. З. остається в згоді, бо воно ц і н и т ь с в і й с о ю з з М о с к в о ю я к к о р и с н и й.[55] Року 1656 Б. Хмельницький склав союзний договір з Ракочієм.[56]

З другого боку Б. Хмельницький не визнавав для себе чи для В. Запорозького жадних зобов'язань по договору 1654 р., які могли б перешкоджувати Українській державі поширювати державну територію. Відомо, що Б. Хмельницький мав щодо цього широко закроєні пляни, особливо щодо Білої Руси, Волині й Поділля, й здійснював їх, не вважаючи на гострі конфлікти, які ці пляни викликали. Він приймав шляхту й міста білоруські під свою „протекцію", висилав до Могилева, Чауса й Гомеля своїх полковників — Золотаренка, Нечая, — іменуючи їх „білоруськими", взяв під свою „протекцію" Слуцьке князівство й родину померлого свояка свого, кн. Радивила, висилав на Волинь, Прип'ять, Полісся своїх намісників, прийняв присягу Пинської шляхти й міста Старого Бихова,[57] мріяв про об'єднання українських та білоруських земель для утворення великої Українсько-Білоруської держави.[58] В кінці свого життя Б. Хмельницький титулує себе „гетьман з Божої милости", а його підвладні іменують гетьмана „государем нашим" („як указ буде од государя нашего, е. м. пана гетьмана В. Запорозького"[59]). Митрополит Київський у листі до царя про гетьмана писав в таких виразах: „нынѣ нашей земли начальника и повелителя... нашего гетьмана" (Акты ЮЗР., X., ст. 709).

Що ж до того, як Москва розуміла договір 1654 р., то історичні документи, а також історики російського державного

права стверджують, що московські царі та їх „Посольський Приказ", що мав функції міністерства акордонних справ, здавна були добре ознайомлені з договорами подібного характеру, мали довголітню практику в укладанні їх та усталені до найменших подробиць методи. Терміни: „подданство", „подданые" на мові московських актів мали своєрідне значіння, неподібне до загально прийнятого, і не застосовувалися до корінного населення Московської держави. До цього населення, за першим московським кодексом („Уложеніе царя Алексѣя Михайловича" 1649 р.), застосувався термін: „Московскаго государства л ю д и" („Полн. Собр. Законов Росс. Имперіи, т. I., 5). У відношенні до царя ці московської держави люди були „х о л о п и". Од нижчаго до найвищого, од найубогішого „бобиля" почавши і найбагатшим боярином кінчаючи, од „чорного, тяглого чоловіка" до князя з роду Рюриковичів, не виключаючи й найвищих достойників держави, всі вони у зверненнях до царя пишуться принизливими іменами, всі вони рівно — „холопи", що дивляться на царя, звертаються до нього, як до Бога. (Костомаровъ: „Русская исторія въ жизнеописаніяхъ, т. II., ст. 466). Пізніше за царя Петра I термін „холоп" було замінено терміном: „раб" (П. С. З., ч. 3714). Нарешті, указом Катерини II р. 1786, термін „раб" було заступлено терміном: „вѣрный подданный" (там же, ч. 16329).

Крім згаданих вище термінів в актах Московської держави зустрічаємо й термін „подданные" у виразах таких, наприклад: „Нашего царского величества подданные". Цей термін у Москві почали вживати до чужих людей, до царів чи володарів держав і земель, що вступали у договірні відносини з московським царем, шукаючи у нього протекції, охорони від ворогів. Одним з перших таких контраґентів Москви було Донське Козаче Військо, що, як тільки зформувалося в державний організм, склало договір союзу, не втрачаючи своєї державної самостійності, але вже р. 1549 донські козаки пишуться „підданными" московського царя, а потім і земля Війська Донського "съ незамѣтною постепенностью", як влучно зазначив проф. Владимирський-Буданов, — „была инкорпорирована московскимъ государствомъ" (Обзор исторіи русскаго права, ст. 112). Другим хронологічно „підданим" московського царя стала „Иверская Земля", тобто Грузія, та разом з нею інші дрібніші кавказькі володарі, землі й населення їх (Кабардинської землі Черкасські й Горські князі). Це сталося р. 1555. За царя Федора Івановича (1584-1598) всі ці землі і володарі їх пишуться „підданними" Московського царя й прикрашують царський титул („Государь Иверскія земли Грузинскихъ царей, и Кабардинскія земли Черкасскихъ и Горскихъ князей и иныхъ многихъ государствъ государь и облаадатель" (Владимирскій-Будановъ, цит, праця, ст. 112. Градовскій А. „Начала русскаго государственнаго права", т. I., ст. 158). Минав час, землі і людей грузинських царів „съ незамѣтной постепенностью" поглинула Москва, а грузинські царі й царевичі стали прикрасою царського двору й поділили долю інших двірських царів і царевичів (Касимовських, Сибірських та інших). Напередодні договору 1654 р. з Б. Хмельницьким і Військом Запорозьким, цар Імеретинської землі Олександер, звернувся до царя Олексія Михайловича з проханням „пожаловати, отъ царскаго в-ва руки не отринути и отъ недруговъ держати въ оборонѣ и захищеніи". На скликаному для розгляду цього прохання Земському Соборі, бояри висловили побоювання, що — „если царевича Александра принять, то не поднять бы на себя Турскихъ и Крымскихъ людей". (Соловьевъ. Исторія, т. X., ст. 103). Але зрештою справа була вирішена позитивно і цар вислав своїх послів привести царя Олександра з сином і братом та людей його до присяги. В Статейному списку послів потім зазначено, що „Имеретинскія земли царь за себя и за сына своего Баграта и за брата Машуку и ближніе люди ихъ... цѣлували крестъ на томъ, что имъ быть подъ нашею ц. в-ва рукою и у нашихъ царскихъ дѣтей и у внучатъ, которыхъ намъ впредь Богъ дасть, въ вѣчномъ подданствѣ и во вѣки неотступномъ, и къ инымъ никоторымъ государемъ не приставати". 10 травня 1653 р. цар видав цареві Олександрові жаловану грамоту, в якій, між іншими стояло: „намъ служити и радѣти и добра хотѣти, безо всякія хитрости, и быть подъ нашею ц. в. рукою... неостступнымъ, до кончины живота своего" (П.С.З.Р.И. т. I., ст. 287). Дальша доля Імеретинської

землі та її царів була така сама, як і доля Грузії. Практика, яку застосував цар Олексій Михайлович до прийняття царя Олександра „въ подданство" та „въ оборону и захищеніе" була та сама, що наступного, 1654 р., цар застосував до гетьмана Б. Хмельницького та Війська Запорозького, яка й привела, правда після 110 років боротьби, до згаданої вже „съ незамѣтной постепенностью" інкорпорації. Були ще спроби з боку московських царів затягти до „підданства" Молдавського господаря та Мунтянського воєводу, але без успіху. Під час війни з Туреччиною р. 1711 цар Петро І запропонував Молдавському воєводі, князю Дмитрові Кантемиру, що був тоді васалом Туреччини, перейти на бік Росії, обіцяючи, після перемоги над Туреччиною, відновити самостійну Молдавію в давніх межах та забезпечити Кантемиру з його родом „вічне князівство" в Молдавії під „протекцією" Росії. Кантемир згодився, договір про це було складено й переслано цареві, який і затвердив його в Луцку 13 квітня 1711 р., а в червні того ж року цар Петро, прибувши до Яс, столиці Молдавії, прийняв прилюдно присягу на „підданство" Росії кн. Кантемира з родиною, шляхти та молдавського народу. Але війна скінчилася поразкою російського війська, цар Петро мусів підписати невигідний мирний договір з Туреччиною та від'їхати до Москви, забравши з собою кн. Кантемира з родиною та з тисячою його підданих, молдавських шляхтичів та військової старшини. В нагороду за втрачене князівство Петро І дарував Кантемиру та його підданим маєтности на Слобідській Україні, біля Харкова, де вони й жили якийсь час, як піддані царя і в той же час, як піддані кн. Кантемира. Це був випадок в історії московських царів, коли вони придбали собі „вічних підданих", але без городів і земель, то б то „безземельних". Про це „підданство" з цікавими подробицями написав кн. Дм. Кантемир у своїй книзі, написаній латинською мовою, яка в перекладі на англійську мову була видана друком у Лондоні під титулом: "The History of the Growth and Decay of the Othoman Empire" (London 1734, Part I, pp. 450-458).

Наведені вище приклади яскраво освітлюють думки й наміри Московської держави та її царів, цілу ту систему „незамѣтной постепенности", яку вони послідовно провадили, складаючи договори „протекції й оборони". Але для оцінки таких договорів, яким був договір 1654 р., мають значіння не дальші пляни й наміри московських царів, а те, як дивились вони на договір 1654 р. напочатку, при його укладанні.

Акти договору та інші історичні документи свідчать, що Москва поділяла переважний за тієї доби погляд на такі „протекційні" договори. Яскравий доказ на це можна бачити в церемоніялі інвеститури гетьмана Б. Хмельницького. Ввесь церемоніял було заздалегідь виготовлено в Москві, отже без жадного впливу Хмельницького чи козацької старшини, тим часом він нагадує традиційний церемоніял, що його виконували, коли, наприклад, турецький султан передава кафтан („ферязь") своїм васалам: в московському церемоніялі фігурувала передача гетьману прапору, булави, „ферезя", шапки. Передаючи ці речі, царський посол Бутурлін виголосив заготовлені промови, між іншим, передаючи булаву він сказав: „то есть державы царскія знаменіе... тебя жалуя, тебѣ посилаетъ (цар), да тою благополучно благочестивому воинству и всъмъ людемъ начальствуеши"...[60] Такий погляд Москви був цілком природний: не так давно московські великі князі й самі були васалами під протекцією татарських ханів.[61] Тому і в даному випадку московський цар із не абиякою втіхою взяв на себе ролю „протектора", а царські посли виконали відомий із практики московсько-татарських відносин, церемоніял.

Москва, далі, вважала Військо Запорозьке за *окрему державу:* зносини з гетьманом та В. Запорозьким і перед тим, як складено договір, і потім, провадженo через спеціяльних послів і відав їх той-таки Посольський Приказ — московське міністерство закордонних справ, — що взагалі завідував дипломатичними зносинами Москви з чужоземними державами. Військо Запорозьке відокремлював від Москви державний кордон та митні установи. Ще року 1666 московський стольник Кирило Хлопов у своїх „пам'ятках" писав: „а въ Малороссійскомъ государствѣ, городѣ Стародубѣ"...[62] З московських купців, що приїздили на Україну, бралося мито нарівні з чу-

жоземними, а з другого боку заборонялося українським купцям вільно торгувати в московській державі.

В цей же час, як можна помітить в деяких документах почала виявлятися нова ідея, нова концепція в зв'язку з договором 1654 р. В Статейному списку московського посла маються деякі натяки на те, що у московського царя та його оточення почала намічатися ідея повороту до московського царя „прародительской отторгнутой отчины, Кіева". Надається особливої ваги титулам: московський цар починає іменувати себе: „Великія и Малыя Россіи самодержцем" та наказує виготувати нову державну печать „съ новоприбылыми титлы", яку мають прикладати поки що до жалуванних грамот та інших царських актів в зносинах з Військом Запорозьким. До царського титула додається „великій князь Кіевскій".[63] Ця ідея, що має єдину підставу — зфальшовані московські літописи, — пізніше замінила собою в очах московських самодержців ідею договору 1654 р., цю єдину історично правдиву основу московсько-українських відносин.

Певне значіння для оцінки договору 1654 р. мають погляди сусідніх держав на цей договір та на міжнароднє становище України після договору 1654 р.

Польща, провадячи дипломатичні переcправи з чужими державами, трактувала Україну, як самостійну державу, і могутністю її лякала сусідів. Року 1656 посол короля польського в Криму дістав інструкцію переконати хана, що „осібна держава", яку собі робить із України Б. Хмельницький, буде могутньою та небезпечною сусідкою Криму,[64] а Семигородського князя польські дипломати лякали тим, що Хмельницький, маючи владу над усіма руськими землями, стане монархом, що матиме стотисячну армію.[65] В інструкції польському послові, Беньовському, було зазначено, що він має сказати Хмельницькому, що „той його спосіб переходу від одної до другої „протекції", не забезпечить йому незалежности".[66] Як дивились на договір інші сусідні держави: Швеція, Австрія, Угорщина, Молдавія та інші, видко з факту дипломатичних зносин, що вони провадили з Б. Хмельницьким, та з листів, договорів, посольств, якими вони з ними обмінювалися. В листах

вони іменували Б. Хмельницького приятелем, другом, часом братом і трактували його, як голову незалежної держави. Шведський король Карло Авґуст у листі до Б. Хмельницького писав 15. VII. 1656 р.: „Ми ж знали, що між вел. князем московським і народом Запорозьким зайшов певний договір, але такий, що полишив свободу народові цілою й непорушною... Покладаючися на такий вільний стан ваш, ми хотіли цілком явно, за відомом навіть великого князя московського, ввійти в листування з вашою світлістю..."[67] Архиєпископ Парчевич, посол Фердинанда III, „з Божої ласки імператора Римського і всіх володарів християнських від сходу до заходу сонця законного, найвищого августішого голови", прибувши до Чигирина 1 березня 1657 р., в своїй промові так іменує гетьмана й Військо Запорозьке: „Відкриваю це слово батьківської любови святого цісарського маєстату... перед світлою і велелiпною твоєю вельможністю і перед вельможними совітниками, що становлять цю славну й войовничу Республіку".[68] Отже чужоземні держави та монархи трактували Україну, як вільну, самостійну, окрему від Москви державу, гетьмана — як самостійного господаря держави, а договір 1654 р. вважали тільки за договір союзу або протекції в тодішньому розумінні чисто номінальної, що не перешкоджала вести з Україною дипломатичні зносини, як із повноправним суб'єктом міжнародного права.[69]

Договір 1654 р. в історії державного життя українського й московських народів відограв важливу, можна сказати, епохальну ролю. Він бо започаткував співжиття двох держав, різних з погляду державного устрою, населення й культури: Української Республіки — „Війська Запорозького", що з моменту складення договору була переіменована на „Малую Русь" чи „Малороссію", та з абсолютної, східнього типу монархії — Московського царства, „Великої Россії", що з початку 18 ст. була переіменована в „Російську Імперію". З огляду на таке важливе історично-державне значіння договору 1654 р. встановлення його точного, правдивого тексту, тлумачення його змісту та юридична його оцінка були предметом дослідів багатьох авторів-істориків, правників і політи-

ків, як російських, так і українських. Про договір 1654 р. існує досить поважна література й значна кількість розбіжних теорій і поглядів.

Офіційну московсько-російську оцінку договору 1654 р., як а к т у з л у к и „Малой России съ Великой Россіей" під скіпетром Московського царя, потім розвинули й обґрунтували в своїх працях московські вчені, історики й правники. Загіпнотизовані офіційною версією та тим, що Україна, дарма, що довгий час проти Москви боролася, неспроможна була від неї одбитися, російські вчені виходять із цього, наступного за договором 1654 р. факту, хоч і по-різному його тлумачать. Отож, Розенфельд у договорі 1654 р. вбачає *акт неповної інкорпорації* України Москвою; Бар. Нольде висловився за акт приєднання України до Москви *на основі автономії;* акад. М. Дьяконов, а за ним акад. Попов, гадають, що Україна з'єдналась з Москвою на основі *реальної унії;* проф. Сергієвич має це з'єднання за *персональну унію;* проф. Коркунов і Мякотин висловлюються за те, що договір 1654 р. встановив тільки *васальну залежність* України від Москви. З українських дослідників ідею васальної залежности підтримують акад. М. Грушевський, проф. Слабченко, проф. Л. Окіншевич.[70] Проф. Лащенко висловився за те, що відносини між Україною й Москвою за договором 1654 р. близько підходять до відносин з'єднання на основі персональної унії, але що гетьман був дійсний голова незалежної держави і тільки формально визнавав „моральний авторитет" московського царя. Нарешті, В. Липинський у своїй праці „Україна на переломі" висловив оригінальний погляд на договір 1654 р. Він порівнює цей договір із аналогічними договорами, що їх складав Б. Хмельницький з Туреччиною та Кримом під час боротьби з Польщею. На його думку договір 1654 р. утворив тільки „*мілітарний союз* між Україною та Москвою, забезпечений протекторатом Москви.[71]

Кожен із вище названих авторів коротко чи повно арґументує свою думку про юридичну природу договору 1654 р. та тих взаємовідносин між Україною й Москвою, що в наслідок договору утворилися.[72] Найбільш обґрунтовані, на наш погляд,

т р и гіпотези: 1) Україна сполучилася з Москвою на підставі „п е р с о н а л ь н о ї у н і ї"; 2) Україна, за договором 1654 р., вступила у в а с а л ь н у залежність від московського царя; 3) Україна склала лише військово-оборонний с о ю з з Москвою проти Польщі та прийняла п р о т е к ц і ю московського царя.

Гіпотеза „персональної унії" основується на факті вибору московського царя та на факті присяги йому з нащадками його. „Україна", — пише проф. Сергієвич, — „не з'єдналася з московською державою, а тільки визнала своїм царем царя Олексія Михайловича з його нащадками. Це випадок персональної унії на основі о б р а н н я. Але з огляду на те, що було обрано царя з його родом, то унія повинна продовжуватися до того часу, доки продовжуватиметься рід царя Олексія Михайловича".[73] З погляду міжнародного права під „персональною унією" розуміється таке об'єднання двох цілком самостійних держав, при якому ці держави мають о д н о г о с п і л ь н о г о монарха. Крім особи монарха, ніщо не зв'язує ці держави, і як на міжнародному терені, так і у відносинах між собою об'єднані держави є самостійними суб'єктами права, а до того ще піддані однієї держави не вважаються за підданих другої держави, хоч і мають спільного монарха. На підставі цього проф. Коркунов робить таке заперечення проф. Сергієвичу: „Унія передбачає передусім і безумовно єдність особи монарха. Особливістю ж України було те, що вона мала свого окремого правителя в особі гетьмана, який навіть користувався правом самостійно вести міжнародні зносини". Проф. Р. Лащенко, поділяючи почасти погляд проф. Сергієвича, відкидає заперечення Коркунова прикладом унії Литви та Польщі за Віленським договором 1401 р. „На підставі цього договору", — пише він, — „Витовт до своєї смерти залишився самовладним господарем Литовським, уживаючи титулу „великий князь", але заразом за Ягайлом, польським королем, залишилася „моральна" зверхність над Литвою. Чому б не міг Б. Хмельницький залишитися на Україні повновласним її правителем, визнаючи офіційно „моральний авторитет" царя московського?" Нам здається, що приклад Витовта нічого не

пояснює, бож спірною є основна теза, чи дійсно після 1401 р. між Литвою та Польщею було встановлене з'єднання на основі персональної унії, чи, навпаки, тут була васальна залежність, а то й повна незалежність?[74] Разом з тим проф. Лащенко дає арґументи проти свого ж твердження та доводить, що між Москвою й Україною не було персональної унії, кожна держава мала свого окремого володаря: Москва — царя, Україна — гетьмана. Щодо „моральної зверхности", „морального авторитету", то навряд чи правильно буде вживати цих термінів для вияснення відносин двох держав. Та й буквальний зміст цих термінів скорше говорить за повну незалежність та відокремленість однієї держави від другої, бо при будь-якому сполученні держав „моральний авторитет" одного монарха над другим тільки тоді має свій резон, коли обидві держави юридично рівні; при залежності однієї держави від другої морального авторитету не може бути, лише юридична зверхність одного монарха над другим.

З'єднані на основі персональної унії держави на міжнародньому терені виступають цілком самостійно, але маючи одного спільного монарха, ці держави провадять міжнародні зносини ім'ям свого спільного монарха, хоч і через окремі органи управління. Цього ми не бачимо в міжнародніх зносинах України та Москви; навпаки, в договорі 1654 р. підкреслено, що на Україні приймає та висилає чужоземних і своїх послів гетьман ім'ям своїм та В. Запорозького, а не ім'ям московського царя. З погляду персональної унії обмеження права чужоземних зносин, як це встановлено договором 1654 р., є нелогічне й неможливе, бо виходило б, що спільний монарх сам себе обмежував у своїх верховних функціях. Нарешті, за договором 1654 р., Україна мала платити московському цареві щорічно данину у формі трибуту. Тим часом із погляду персональної унії постанову про виплату данини лиш однією державою спільному монархові не можна пояснити та обґрунтувати, бо вона суперечить ідеї персональної унії про рівноправність сполучених держав. Тому на підставі наведених арґументів не можна визнати правильною оцінку договору 1654 р., як акту, що встановив персональну

унію між Україною та Москвою.[75] Те, що було сказано про гіпотезу персональної унії, стосується в значній частині також і до гіпотези проф. М. Дьяконова про р е а л ь н у унію. Ця форма сполучення держав передбачає тісніший зв'язок двох держав: не тільки спільність монарха, ба й спільність деяких органів державного управління. За договором же 1654 р., такого тіснішого сполучення не було встановлено.

Лишилось розглянути ще дві гіпотези щодо юридичної природи договору 1654 р.: в а с а л ь н а залежність та п р о т к т о р а т. З погляду міжнародного права ці дві форми залежности держав не мають великої різниці. Як васальна залежність, так і протекторат і с т о р и ч н о виявлялися в різноманітних формах, від повної зовнішньої й внутрішньої незалежности до повної зовнішньої й часткової внутрішньої залежности васальної чи протеґованої держави від свого суверена чи протектора. У середніх віках й пізніше васальна залежність і протекторат дуже часто практикувалися в міжнародньому житті, надто в формі чисто н о м і н а л ь н о ї залежности, за якої залежність васальної держави обмежувалася лише вживанням певних титулів монархом сюзереном та виплатою або й просто обіцянкою виплати грошової данини-трибуту. З погляду тогочасних міжнародніх звичаїв така данина зовсім не обмежувала суверенности держави, яка ту данину платила.[76] Відомо, наприклад, що низка держав платила данину турецькому султанові, в тому числі Польща; царі, королі, князі приймали васальні турецькі кафтани, але це зовсім не впливало неґативно на їх суверенність. Це й була „п р о т е к ц і я", дуже розповсюджена за доби укладання договору 1654 р., що її, як казали поляки, Б. Хмельницький так часто міняв. Дехто з дослідників (акад. Дьяконов) висловлюється проти васальної залежности на тій підставі, що звичайно сюзеренові присягав сам васал, а не населення васальної держави; на Україні ж присягало цареві й населення України. З цього приводу М. Грушевський зауважує, що інші дослідники не вважали, що вказана Дьяконовим аномалія могла суперечити концепції васальної залежности по договору 1654 р.[77] Проф. Г. Єлінек також тієї думки, що присяга одного

голови васальної держави не є неодмінною умовою васалітету, і наводить приклад, коли й ціла людність присягла сюзеренові.[78] Що й при васальній залежності можлива присяга населення, цілого чи певної частини, про це свідчить королівська інструкція шведському послові Велінгтонові з р. 1656, в якій, між іншим стояло: „Коли Хмельницький захоче, щоб його васальне володіння було дідичним, треба, щоб він зложив послушенство королеві (шведському) й прийняв свій лен, як курфірст Бранденбурзький і герцоґ Курляндський складали королеві польському. Потім усякий раз за наказом королівським, щоб готов був ствердити своє послушентсво присягою королеві й наслідникам шведської корони, і то не тільки своєю, ба й присягою виборних уповноважених людей від повітів... і платив дань."[79]

На підставі вищенаведених пояснень, приходимо до такого висновку про юридичну природу й значіння договору 1654 р. За буквальним змістом договору, відносини між Україною та Москвою дуже близько підходять до відносин номінальної васальної залежности чи протекторату. Ставши протектором України, московський цар мав дістати певну грошову данину та мав дати мілітарну поміч проти Польщі. Справді, всі історичні дані цілком ясно свідчать, що Б. Хмельницький дивився на цей договір, як на звичайний, йому знайомий, договір протекції, які він нераз уже складав, як на тимчасовий військовий союз двох держав, з яких Україна, загрожена в свойому існуванні, згодилася „піддатися під протекцію" московського царя, під „царську високу руку", платити цареві данину та одержати допомогу військом проти Польщі. Через те, що Україна, коли складався договір 1654 р., була далеко слабша, ніж Москва, цей військовий союз набрав ознак васалітету-протекції. Хоч і формально, але текст деяких статтів договору, навіть в інтерпретації Б. Хмельницького, містив ознаки васальної залежности України від Москви, як, наприклад, певний контроль царя над зносинами України з чужими державами, виплата данини, яка є характеристичною ознакою васальних відносин. Але фактично ця залежність, як було вже зазначено, виявлялась дуже рідко, і то скорше у вимогах Москви, ніж у добровільних актах Б. Хмельницького. В дальші після складення договору роки, надто в останній рік життя Б. Хмельницького (1657), в міру посилення державної могутности України, ця залежність стала чисто номінальною: цар московський іменувався царем „Малыя Россіи", як і султан турецький іменувався сувереном багатьох держав-васалів, але це була лише буква без реального змісту, бо в дійсности Україна була цілком незалежна від Москви держава.

II.

НОВА РЕДАКЦІЯ ДОГОВОРУ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО 1654 р.

1. Коли та при яких обставинах з'явилася нова редакція договору 1654 р?

Договір 1654 р. кваліфіковано, як договір „вічний", проте правна сила його була дійсною лише на час гетьманування Б. Хмельницького. За наступників Б. Хмельницького на гетьманському уряді кожного разу при обранні нового гетьмана складано новий договір між новообраним гетьманом, що персоніфікував Українську державу — Військо Запорозьке, та московським царем. Новий договір звичайно мав дві частини: а) основний договір, що звався: „Статті Б. Хмельницького р. 1654", та б) „нові статті", додаткові, які запропоновував московський цар і стверджував гетьман з Військом Запорозьким, або ж, навпаки, пропонував гетьман і стверджував цар.

Та факт, що Москва вважала за потрібне укладати новий договір з кожним новим гетьманом, має першорядне значіння для встановлення юридичної природи взаємовідносин України й Москви за договором 1654 р. Якщо признати, що між Україною та московським царем жадного договору, себто двостороннього акту, р. 1654 не було складено, лише було царське „пожалованіе", тобто односторонній акт царської милости, ласки, тоді неможливо задовільно пояснити, чому московські царі вимагали від новообраних гетьманів прийняття й ствердження присягою договору 1654 р., так званих „Статтів Б. Хмельницького", як не можна пояснити й того, чому царі пропонували гетьманам стверджувати нові, додаткові „статті" та й самі стверджували такі ж статті, запропоновані гетьманами. Навпаки, якщо прийняти за основну тезу, що договір

1654 р. є двобічним актом виявлення волі двох рівноправних сторін, тоді факт ствердження новими гетьманами основного договору 1654 р. і додаткових статтів, запропонованих сторонами, находить своє логічне пояснення в тому, що при кожній зміні особи гетьмана, що персоніфікував українську державу, договір 1654 р. втрачав одну з договорних сторін — Україну, а тим самим і свою правну силу. Тому потрібно було, перше, щоб новообраний гетьман поновив силу договору 1654 р. шляхом його оголошення й прийняття на Генеральній елекційній Раді та ствердження присягою; друге, коли потрібно було додати нові договорні статті, то для цього складалося новий договір, нові статті.

Великий гетьман, основоположник і фундатор Української держави — Війська Запорозького, Богдан Хмельницький помер 6 серпня 1657 року. На Генеральній Раді, що відбулася в Чигирині 26 серпня того ж року, було прочитано й стверджено договір 1654 р., прийнято зречення Юрія Хмельницького запропонованого йому гетьманського уряду, і цей уряд тимчасово доручено генеральному писареві Іванові Виговському. Звітка про цю Раду викликала велике незадоволення в Москві, бо там, очевидно, чекали на особливе „челобиття" про дозвіл на обрання гетьмана, на чому опісля так настоював московський уряд, хоч така вимога не відповідала умовам договору 1654 р. (договір вимагав лише сповіщення царя про доконаний вибір гетьмана). В наслідок цього цар вислав до Виговського посла Матвеєва з царською грамотою, в якій, між іншим, цар сповіщав, що, довідавшись про смерть Б. Хмельницького, цар наказав їхати до Війська Запорозького „для своїх государськихъ великихъ дѣлъ" бояринові кн. Трубецькому, окольничому Хитрово та думному дякові Лопухинові. Виговський повинен до їх приїзду зібрати до Києва всіх полковників і по 5 козаків з кожного полку. Б. Хмельницький, ще як був живий, просив через свого посла Тетерю, щоб цар вислав і військо на поміч проти ворогів, і тепер цар наказав кн. Ромодановському та воєводі Шереметєву їхати на Україну з кінним і пішим військом. Крім грамоти, Матвеєв привіз „нові статті", в яких було вміщено такі вимоги, що значною мірою порушували умови основного договору. Вони торкалися справ внутрішньої автономії В. Запорозького: розміщення царських воєвод з залогами в багатьох містах, втручання воєвод в судові справи, відібрання Старого Бихова, що „піддався" Б. Хмельницькому, та інших справ. Ці „нові статті" викликали велике незадоволення серед старшини й козацтва, яке вбачало в цьому замах на права й вольності В. Запорозького. В жовтні 1657 р. Виговський скликав в Корсуні Генеральну Раду, на якій „склав гетьманську булаву", заявивши, що зрікається гетьманства, бо „в неволі не хоче бути".[80] Рада й старшина повернули булаву Виговському, обіцяючи йому підтримку цілого війська в боротьбі за давні права й вольності. Про наслідки Генеральної Ради в Корсуні Виговський повідомив царя й прохав прислати відпоручника для прийняття присяги, яку має скласти Виговський. Грамотою з 30 вересня 1657 р. цар сповістив гетьмана, що висилає до нього боярина Хитрово. За царським наказом, прибувши до В. Запорозького, Хитрово сам призначив і скликав Генеральну Раду в Переяславі 25 січня 1658 р., на якій Виговського вже *втретє* було обрано за гетьмана. На Раді було зачитано й стверджено договір 1654 р. в повному й точному тексті, як то видно з царського наказу Хитрово, де цей договір було текстуально вміщено. А крім того Хитрово знов привіз „нові статті", додаткові, ще з більшими вимогами, ні ж ті, які вже раніше Виговський та Генеральна Рада відмовились прийняти. В числі „нових пунктів" був і такий, яким заборонялося Виговському надалі писатися „вільним підданим", а тільки „підданим", як писався покійний Б. Хмельницький. Деякі з цих статтів Виговський прийняв, згодився писатися „підданим", але інші, що торкалися воєвод та Старого Бихова, покищо не прийняв, обіцяючи поїхати до Москви і там про них „поговорити".[81]

Але Виговський до Москви не поїхав, бо в цей час в південній частині України та на Запоріжжі почалася громадянська, братовбивча війна, яку спровокував московський уряд, сіючи недовір'я й ворожнечу між старшиною й козаками, городовим козацтвом і запорожцями, підтримкою московських симпатиків, полтавського полковника Пушкаря та запороз-

кого кошового Барабаша. Хоч війна скінчилася перемогою Виговського, але вона коштувала десятків тисяч жертв. Занадто вже дорогою ціною було здобуто перемогу над прихильниками Москви, щоб можна було повторяти таку боротьбу в майбутньому. А це з повною очевидністю сталося б, коли б Виговський повернувся до співжиття з Москвою на запропонованих „нових статтях". Тому він вирішив порвати остаточно з Москвою. В свойому універсалі до держав Европи Виговський, розповівши про порушення Москвою договору Б. Хмельницького, ставив такі обвинувачення Москві: цар спочатку не визнав вибору Виговського на гетьмана, кинув незгоду серед війська, підтримував сваволю Барабаша, Пушкаря та інших; царський канцлер Алмаз Іванов переховував запорозьких послів і подавав цареві фальшиві звіти; воєвода Ромодановський провадив таємні зносини з Запоріжжям та двічі обдарував Барабаша титулом гетьмана й гетьманською булавою, присланою з Москви, скидав свавільно полковників, настановляв нових, розсилав ворожі до особи гетьмана універсали та нищив міста, що були прихильні гетьманові. Закінчується універсал так: „Москва готовить нам ярмо насамперед громадянською війною, себто нашою ж власною зброєю, а потім одверто підносить проти нас свою власну зброю без жадної нашої вини. Все те ми виявили, а тепер змушені підняти законну оборону та удатися до сусідів за поміччю для своєї свободи. Не в нас лежить причина цієї війни, що розгорілася".[82] Таким сусідом була Польща, з якою Виговський склав договір у Гадячі 6-16 вересня 1658 р.

В наше завдання не входить оповідати тут про цю війну. Зазначимо лише, що після початкових успіхів козацького війська Виговський необачно покинув Лівобережжя та виїхав до правобережних козацьких полків, але не знайшов там підпертя союзові з Польщею. На скликаній ним Генеральній Раді під Білою Церквою він мусів покласти гетьманську булаву і на його місце було обрано Юрія Хмельницького.[83]

В цей час Лівобережна Україна була вже майже вся окупована московським військом. Царське посольство на чолі з кн. Трубецьким розпоряджалось там, як в завойованій країні,

й розпочало виконувати дані йому накази. В першому таємному наказові Трубецького стояло, що коли полковники і все поспільство заявлять, що не хочуть Виговського, а бажають обрати нового гетьмана, то Трубецкой має вибори дозволити і після виборів виголосити промову, а про промові віддати гетьманові булаву. Потім Трубецкой мав оголосити д о г о в і р 1654 р. і „нові статті" запропонувати, зміст яких було вписано в наказ.[84] Як довідуємось з статейного списку Трубецького, він добре виконав царський наказ. Одержавши відомості, що правобережні полки обрали на гетьмана Ю. Хмельницького, Трубецкой негайно нав'язав зносини з новим гетьманом, закликаючи його прибути до Переяслава. Ю. Хмельницький вислав до нього посольство на чолі з П. Дорошенком, наказавши запропонувати свої „нові статті" та закликати царське посольство на Правобережжя, до Трахтемирова. Але Трубецкой і воєводи категорично відмовились їхати до Ю. Хмельницького. Тоді Дорошенко подав „нові статті" і заявив, що гетьман і полковники просять царя, щоб він прийняв гетьмана й В. Запорозьке під свою високу руку на цих статтях. На це Трубецкой і воєводи, вислухавши статті, заявили, що „въ тѣхъ статьяхъ многое написано вновъ сверхъ прежнихъ статей, которые даны прежнему гетьману, Б. Хмельницкому". З огляду на це вони відмовляються тепер обговорювати статті, а відклали це до приїзду гетьмана і полковників до Переяслава. Трубецкой наказав списати копію цих статтей, а оригінал вернув Дорошенкові.[85]

Запропоновані Ю. Хмельницьким нові статті в літературі одержали назву „Жердевських статтей". Вони цікаві своїм змістом, бо відбили на собі події останнього часу боротьби Виговського з Москвою, але тому, що вони, як побачимо далі, не були прийняті на Переяславській Раді 1659 р., мусимо, за браком місця, одмовитись переказати їх зміст. На черзі постало питання, хто до кого має їхати: чи Гетьман до московського посольства, чи навпаки московське посольство до гетьмана. Для обох було невигідно рухатись з місця: для Трубецького, бо він, одірвавшись од московського війська, повинен був би зробити певні поступки вимогам гетьмана, для Ю.

Хмельницького, бо він знав, що, оточений московським військом, так само повинен буде давати згоду на більші вимоги Москви. Нарешті, було знайдено такий компроміс: До Трахтемирова приїде окольничий Бутурлін, ніби то для приводу до присяги правобережних полків, в дійсності ж, як гарант безпеки гетьмана, гетьман же з старшиною приїде до Переяслава. Трубецькой зустрів їх дуже чемно та оголосив царський указ, щоб у Переяславі була скликана Генеральна Рада для обрання гетьмана та для ухвали договорних умов. Протягом 13-14 жовтня до Переяслава прибули воєводи Шереметєв і Ромодановський з московським військом, наказний гетьман Безпалий, старшина й козаки лівобережних полків, а також війти, бурмістри й міщани з більших міст. Кн. Трубецкой викликав також для участи в Раді ніженського протопопа Максима Филимоновича, московського приятеля, та переяславського — Григорія Бутовича. 13 жовтня відбулося урочисте прийняття гетьмана Ю. Хмельницького й старшин і слідом за цим перша конференція. Кн. Трубецкой оголосив свою посольську грамоту, прочитав „статті Б. Хмельницького і нові статті", прислані від царя для ствердження. Вислухавши статті, гетьман і старшина заявили, що треба давні й нові статті прочитати на Раді.[86]

Переяславська Генеральна Рада відбулася 17 жовтня 1659 року. Вона так описана в статейному спискові кн. Трубецького: „За указом царя, ближній боярин кн. Трубецкой, боярин Шереметєв, боярин кн. Ромодановский въ Переяславѣ Раду учинили" й наказали, щоб В. Запорозьке обрало по своїм правам і вольностям гетьмана. Вираз „учинили Раду" цілком одповідав дійсності, бо кн. Трубецкой не тільки призначив місце для Ради, сам скликав Раду, але крім великої військової сили, яку мав у Переяславі, ще й наказав кн. Долгорукому своїми полками оточити місце, де зібралась Рада. Після обрання Ю. Хмельницького на гетьмана кн. Трубецкой наказав прочитати на Раді „прежнія статтьи, каковы даны въ прошломъ 162 (1654) году прежнему гетману, Б. Хмельницкому и всему В. З., а сверхъ прежнихъ статей новые статьи, которыя по указу вел. г-ря нынѣ вновъ прибавлены". Потім гетьман і старшина склали присягу. Як „давні", так і „нові" статті були скріплені підписами гетьмана й старшини. „И всего на Радѣ постановлено, додає статейний список, прежнихъ 14, а новыхъ 18, и обоево — 32 статьи". Що ж торкається „Жердевських статтей", то в списку зазначено, що „тѣ статьи на Радѣ отговорены, что тѣмъ статьямъ не быть".[87]

Отже на Переяславській Раді 17 жовтня 1659 року було „постановлено" давніх 14 і нових 18 статтей. „Прежними" статтями статейний список Трубецького називає статті, що були складені в Москві 27 березня 1654 р. й переслані Б. Хмельницькому через його послів: Самійла Богдановича й Павла Тетерю. Що це так, видно з тих вказівок, які були зроблені в таємних наказах Трубецькому. Там говориться, щоб на Раді були оголошені „Статьи, каковы были даны Б. Хмельницкому через посланниковъ Богдановича и Тетерю",[88] а в списі документів, пересланих із Москви Трубецькому, під ч. 5. уміщено „Списокъ съ прежнихъ статей, каковы даны Самойлу Богданову да Павлу Тетерѣ".[89] В статейному списку також зазначено, що під час Переяславської Ради було зачитано статті, які були дані Б. Хмельницькому р. 1654. Таким чином, коли б Москва та її посол, кн. Трубецкой, обмежилися були лише вищенаведеними вказівками та посиланням на давні статті Б. Хмельницького з р. 1654, *то в дослідників не виникло б найменшого сумніву, що на Раді в Переяславі р. 1659 дійсно були відчитані й підтверджені відомі вже нам статті числом 11 в редакції 1654 року.*

Але кн. Трубецкой не обмежився простим посиланням на „прежніе статьи", він уписав їх *дослівно* у свій статейний список. Він мусів це зробити, бо мав царський наказ, щоб давні й нові статті були надруковані: „и тѣ печатныя книги изъ Кіева разослать во всѣ черкасскіе полки, чтобы тѣ статьи вѣдомы были во всѣхъ полкахъ всему В. Запорожскому".[90] Завдяки цьому до нас дійшов разом із статейними списком кн. Трубецького повний текст „прежнихъ статей", в цьому списку вміщених.[91]

Коли порівняємо текст статтей Б. Хмельницького з дати 1654 р., дійсно переданих Б. Хмельницькому через послів Богдановича й Тетерю 27 березня 1654 року, з текстом статтей, що були вписані в статейний список Трубецького, а потім надруковані в Києві, то мусимо констатувати, що, перше, текст статтей Б. Хмельницького з дати 1654 р. мав 11 статтей, а текст статтей цієї ж назви в статейному списку Трубецького має 14 статтей; друге, що тексти переданих Б. Хмельницькому статтей з датою 27 березня 1654 р. та статтей, вписаних в статейний список Трубецького р. 1659, неподібні один до одного, як того треба було б чекати, маючи на увазі, що і в наказах Трубецькому, і в його статейному спискові мова йшла тільки про ті статті, які були передані згаданим послам Б. Хмельницького 27 березня 1654 р. Г. Карпов, редактор X-го тому Актів ЮЗР., в якому вміщено всі архівні документи, що стосуються до договору Б. Хмельницького р. 1654, перший звернув увагу на таку різницю текстів статтей в редакціях 1654 та 1659 рр., і з приводу цього в дотичній літературі довгий час точився спір про те, яку з цих двох редакцій треба вважати за автентичну.[92] З огляду на важливість для нашої теми питання про автентичність статтей Б. Хмельницького в редакції 1659 р., нам потрібно спинитися на цьому питанні та виянити його на підставі історичних документів.

Обговорюючи справу переговорів посольства Б. Хмельницького в Москві в березні 1654 р., ми встановили, на підставі документів московських архівів (чит. стор. 35-37), що послам С. Богдановичеві та П. Тетері при їх від'їзді з Москви бояри передали 27 березня 1654 р. основні акти договору 1654 р.: жаловану царську грамоту Б. Хмельницькому й В. Запорозькому та 11 статтей, обидва з датою 27 березня 1654 року; та що жадних інших актів, що містили в собі умови договору, в той час послам не було дано, не рахуючи проєкту договору Б. Хмельницького з 23-а статтями, який послужив за матеріял для складання перших двох актів.

Що козацькі посли одержали й привезли до гетьмана Б. Хмельницького статті числом 11 у редакції 27 березня 1654 р. і що лише ці статті сторони, Москва й В. Запорозьке,

вважали за договір 1654 р., про це свідчить також ціла низка пізніших документів. Починаючи з 27 березня 1654 р. аж до р. 1659, як Москва, так і В. Запорозьке, знали й посилались тільки на ці статті і жадних інших, чи то явних, чи таємних, в інших редакціях не знали. Так, у царській грамоті з 12 квітня 1654 р., висланій до Б. Хмельницького через посланця Гаркушу, зазначено: „отъ насъ , вел. г-ря, имъ посланникамъ сказано и на писмѣ дано, что Малой Россіи въ городѣхъ и въ мѣстѣхъ какихъ доходовъ собирается..." і т. д. наводиться дослівно царська резолюція, підписана під статтею 9-ю редакції 27 березня 1654 р. Влітку 1657 р. окольничий Бутурлін, посланий царем до Б. Хмельницького з різними дорученнями, в розмові з гетьманом увесь час цитував або статті в редакції 1654 р., або розмови послів з боярами р. 1654, і, коли від себе щось додавав, чого в статтях не було, то Б. Хмельницький зараз же вносив належні поправки (Акты ЮЗР. т. III., ст. 567-569). Того ж року Павло Тетеря знову був у Москві та вів пересправи з боярами. Торкнувшись питання про чужоземні зносини, бояри знов же послалися на ст. 5 в редакції 1654 і дослівно її зацитували. Коли б існував у той час (1657 р.) указ царя під ст. 9 редакції 1659 р., що категорично забороняв гетьманові приймати чужоземних послів, то ясно, що бояри послалися б на цей указ. Нарешті, що найцікавіше, бояри цитували Тетері ст. 8 в редакції 1654 р., про залогу в 3000 війська на кордоні України, тим часом цієї статті нема зовсім в редакції 1659 р. (Акты, т. XI., 723-727). А що в цей приїзд посла Тетері не було складено нових статтей, це категорично засвідчено в таємному наказі Трубецькому 1659 р. (Акты ЮЗР., т. XV., ст. 323). Нарешті наведемо ще два пізніших документи, в яких цитуються статті в редакції 27 березня 1654 р.: 1) наказ бояринові Шереметєву з 6 червня 1658 р., в якому дослівно процитовано всі статті про платню військові, ст. 4 про армату і ст. 5 про чужоземні зносини, все в редакції 1654 р.; 2) наказ стольнику Апухтину з 23 червня 1658 р., в якому зазначено, що у відповідь на прислані з послами Богдановичем та Тетерею до царя статті, „по тѣмъ статьямъ в. г-рь пожаловалъ и милостивое позволенье учинилъ и тѣ статьи имъ, Самуйлу (Богдано-

вичу) и Павлу (Тетері) даны на писмѣ".[93] При цьому треба ще зазначити дуже характеристичний факт, що представники Москви, посилаючись на статті в редакції 1654 р., цитували чернетку-копію цих статтей, яка переховувалася в Посольському Приказі і яка мала власноручну приписку думного дяка Алмаза Іванова, але в оригіналі цих статтей, написаному „бѣлорусскимъ письмомъ" і переданому послам Богдановичу й Тетері, цієї приписки з накау Алмаза Іванова не було вміщено („безъ дьячей приписи").

Цитовані вище документи переконуюче доводять, що статтей Б. Хмельницького в редакції 1659 р. як у Москві, так і на Україні, не знали аж до часу, коли ця редакція була запропонована гетьманові Юрію Хмельницькому царським послом кн. Трубецьким на Переяславській Раді 1659 р.

Як було вже зазначено вище, Г. Карпов перший звернув увагу за різницю тексту статтей Б. Хмельницького в редакціях 1654 і 1659 рр., але мусимо зазначити, що з його ж вини питання про ці дві редакції було ним же заплутано так, що викликало потім досить велику літературу й безконечні суперечки про автентичність цих редакцій. Виходячи з упередженої ідеї, що статті в редакції 1659 р. складають автентичний договір Б. Хмельницького з Московським царем,[94] Карпов твердить, що 27 березня 1654 р. посли, Богданович і Тетеря, одержали: а) текст проєкту договору з 23-ма статтями з царськими указами під статтями; б) 11 статтей в редакції „21 березня" (вірніше 27 березня) і нарешті 14 статтей „остаточної редакції" невідомої дати, а також різні царські грамоти. В іншому місці Карпов пише, що „воть этихъ то статтей окончательной редакціи (числом 14) и недостаетъ въ дѣлѣ посольства С. Богдановича-Заруднаго и Тетери".[95] А в редакційних примітках до т. Х. Актів ЮЗР., до слів царської жалованої грамоти: „да тѣ статьи съ нашимъ ц. в-ва указомъ велѣли дать тѣмъ же посланникамъ, Самойлу и Павлу", Карпов зробив таку примітку: „Списка этихъ статей, извѣстныхъ подъ названіемъ „Статтей Б. Хмельницкаго", в настоящемъ дѣлѣ не имѣется". „Впрочемъ изъ ниженапечатаннаго подъ ном. XXV документа (список документів, переданих пос-

лам В. З.) не видно, чтобы именно эти статьи были посланы въ настоящее время съ войсковыми посланниками".[96] Отже, висловившись категорично, що послам було дано „статьи въ окончательной редакціи", Г. Карпов не знайшов потім документальних даних на доказ свого твердження і мусів це отверто признати. Не вважаючи на очевидність факту, що посли не одержали „статей въ окончательной редакціи", Карпов усе ж таки ухилився від констатування протилежного факту, що козацькі посли одержали *тільки 11 статтей в редакції 27 березня 1654 р.* А тим часом про цей факт свідчать дані, наведені Г. Карповим, як редактором т. Х. Актів ЮЗР. На чернетці 11-ти статтей в редакції 27 березня 1654 р. є приписка рукою думного дяка Алмаза Іванова: „Таково письмо дано посланникамъ, писано на столбцахъ Бѣлорусскимъ письмомъ, безъ дьячей приписи". Друкуючи цей документ у Х. Томі Актів ЮЗР. (стор 483-484), Карпов умістив таку примітку: „Настоящія статьи (11-ть) въ дѣлѣ лежать между жалованными грамотами, помѣченными 27 марта, ном. 328-347). Під документом XXV (список грамотам, що дані їм (послам) є приписка Алмаза Іванова: „тутъ статьи вклеить, что даны посламъ" і прим. Карпова: „Должно быть статьи 21 марта, которыя въ дѣлѣ дѣйствительно лежать вслѣдъ за этой росписью" (т. Х., ст. 512, прим). При тих канцелярських порядках, які існували в московських приказах, не може бути найменшого сумніву, що все сталося так, як то вказують помітки й приписки канцлера Алмаза Іванова, себто, що разом із грамотами козацькі посли Богданович і Тетеря одержали 11 статтей із царськими указами на них тогочасною українською мовою („білоруською мовою"), а чернетку цих статтей на доказ і для відомости на майбутнє було додано до „столбца" справи козацького посольства, до архіву, де їх і знайшов Карпов. Щождо так званих „статей в окончательной редакціи, числомъ 14", які Карпов старався знайти в справі посольства Богдановича й Тетері, то про цей документ у цій справі нема жадної згадки й жадного сліду, хоч би у вигляді якихось чернеток чи концептів, що признав і сам Карпов. Ці статті числом 14, як признав і Карпов, знайдено у справі

московського посольства з р. 1659, то б то 5 років пізніше, в статейному списку царського посла, кн. Трубецького.[97]

2. Аналіза тексту т. зв. „Статтей Б. Хмельницького в редакції 1659 року" та вияснення їх походження й ролі в історії відносин України й Москви.

Статті Б. Хмельницького в редакції 1659 р. надруковано в „Полномъ Собраніи Законовъ Рос. Имперіи", т. I., документ 262, ст. 491-495, з таким заголовком: „Октября 17, 7168 (1659) г. Актъ избранія въ Запорожскіе Гетманы Юрія Хмѣльницкаго и учиненныя *прежде сего* съ отцемъ его, Богданомъ, а потомъ съ нимъ Юріемъ въ Переяславѣ при ближнемъ бояринѣ, князѣ Алексѣѣ Никитичѣ Трубецкомъ, договорныя новыя статьи, вмѣстѣ съ присягою Гетмана и Старшины въ вѣрности Государю, Царю, Алексѣю Михайловичу" (див. Додаток IV). Крім того ці статті надруковано в „Собраніи Госуд. Грамотъ и Договоровъ", т. IV., ст. 51-54, в „Актах ЮЗР., т. XV., ст. 262-265", та в інших виданнях.

Коли порівняти текст статтей Б. Хмельницького в редакції 1654 р. з текстом цих же статей в редакції 1659 р., то крім неоднакового числа статей (11 в першій редакції і 14 в другій) можна завважити, що за вийнятком статті 14 в редакції 1659 р., яка майже дослівно повторює ст. 6-ту в редакції 1654 р. (про видачу грамоти на маєтності митрополитові й духовенству), та статті 5-ої, яка переказує зміст статтей 2 та 3 редакції 1654 р. (про надання млинів і грошей на видатки писареві, суддям, полковникам і осаулам), всі інші статті редакції 1659 р. не мають нічого спільного з статтями в редакції 27 березня 1654 р. Коли ж порівняти редакцію 1659 р. з проєктом договору, складеного в Чигирині та переданого послами Б. Хмельницького боярам 14 березня 1654 р. (23 статті за власноручним підписом Богдана Хмельницького), то можна прийти до висновку, що редакція 1659 р. досить близько стоїть до тексту цього проєкту, але різниться від нього способом викладу: в проєкті статті написано від імени Б. Хмельницького та Війська Запорозького прямими реченнями, зверненими до царя („въ началѣ изволь твое ц. в-во подвердить права і вольності наші"... „урядники изъ нашихъ людей..."), а в редакції 1659 р. статті написано у формі непрямих речень („чтобъ ц. в-во изволилъ подтвердить права и вольности войсковыя"... „урядники изъ ихъ же людей"...). Очевидно, автор редакції 1659 р., маючи перед собою проєкт договору й статті в редакції 1654 р., зробив досить близький переказ змісту договору. Але автор цим не обмежився, він поробив дуже важливі зміни в умовах договору 1654 р. і в указах царя та ще й додав нові умови, нові укази царя, які разом із змінами значно обмежили права В. Запорозького, признані йому договором 1654 р. Загальне враження від редакції 1659 р. таке, що вона уявляє з себе навмисну підробку договору 1654 р. з метою затвердити на Переяславській Раді замість дійсного тексту договору 1654 р. цей зфальшований текст і тим непомітно обмежити права й вольності В. Запорозького.

Поминаючи подробиці, які вже досить висвітлені в літературі,[98] ми на цьому місці спинимося на головних і найважливіших змінах і додатках, що зроблені в редакції 1659 р., та наведемо арґументи, які переконують нас у тому, що редакція 1659 р. є не „остаточна, автентична редакція" договору 1654 р., а фальсифікат цього договору.

Стаття 4-а редакції 1659 р. про вільне обрання гетьмана повторює статтю 6-у проєкту договору і відповідне місце царської грамоти з 27 березня 1654 р. Але до царського указу додано в редакції 1659 р. такі слова: „А по обраніи гетьману ѣздить къ вел. г-рю, царю и вел. князю, Алексѣю Михайловичу, всея Великія, и Малыя, и Бѣлыя Россіи самодержцу и видѣти его государскіе пресвѣтлые очи; и вел. г-рь, его ц. в-во, пожалуетъ гетмана по чину: булаву и знамя и на гетманство свою государеву жалованную грамоту дать ему велитъ". З приводу цього додатку треба насамперед зазначити, що стаття 6-а проєкту договору та відвідповідне місце в жалованій грамоті 27 березня 1654 р. були формульовані в загальній редакції, яка давала можливість пристосувати цю умову до вибору всіх

наступних гетьманів. Навпаки, додаток в редакції 1659 р. має не загальну, а спеціяльну редакцію та передбачає лише випадки виборів гетьманів за царювання Олексія Михайловича, бо тільки цього царя „присвѣтлые очи" має „видѣти" новообраний гетьман. Далі, своїм змістом додаток цей, будучи певним обмеженням влади гетьмана, суперечить жалованній царській грамоті 1654 р., бо в ній з приводу обрання гетьмана зазначено лише: „а кого гетмана оберутъ, и о томъ писать къ намъ вел. г-рю, да тому жъ новообраному гетьману на подданство и на вѣрность вѣру намъ, вел. г-рю учинить" (див. Додаток II). З історичних документів відомо, що вперше питання про приїзд гетьмана до Москви підняв був р. 1658 боярин Хитрово, який зробив таку пропозицію гетьману Виговському. Той обіцяв приїхати, але потім одмовився через небезпеку війни.[99] Вдруге це питання було зазначено в таємному наказі кн. Трубецькому, де була дана інструкція Трубецькому, що, коли новообраний гетьман почне вимагати на підтвердження його гетьманства жалованої грамоти, то на це треба йому сказати, щоб він „ѣхалъ челомъ ударить къ е. ц. в-ву, къ Москвѣ..."[100] Наведене місце інструкції кн. Трубецькому є найкращий доказ того, що царського указу про обов'язковий приїзд до царя новообраних гетьманів до року 1569 не існувало, бо коли б такий наказ був, тоді досить було послатися на ст. 4 договору.

В цій же статті 4-ій в редакції 1659 р. царський титул написано так: *„всея Великія, и Малыя, и Бѣлыя Россіи самодержцу"*. Повстає питання, з якого часу в царському титулі почали писати додаткові титули: „Малыя и Бѣлыя Россіи". Що до титулу „Малыя Россіи", то вперше цей додаток до попереднього царського титулу („всея Россіи самодержецъ") було написано в царській грамоті Б. Хмельницькому про народження царевича 9 лютого 1654 р.,[101] а потім в царських грамотах і в 11-ти статтях з 27 березня того ж року. Відомо також, що 21 березня 1654 р. цар видав наказ, щоб була виготовлена „большая серебряная государственная печать съ новоприбылыми титулами".[102] Цією печаткою були печатані 1654 р. всі царські жаловані грамоти, що були передані через

козацьких послів Б. Хмельницькому. Знімок цієї печатки подано у виданні Комисії „печатанія госуд. грамотъ и договоровъ" під титулом: „Снимки древнихъ русскихъ печатей государственныхъ..." Випуск I., Москва 1880 г., таблиця 50, з приміткою, що ця печатка прикладена до жалованої грамоти Б. Хмельницькому на город Гадяч з 27 березня 1654 р. На цій печаті, як і в грамоті, вжито такі новоприбулі царські титули: „и Малыя Россіи" та після „великій князь Московскій" додано, „Кіевскій".[103] Що ж торкається царського титула: „и Бѣлыя Россіи", то питання про час, з якого почали вживати цього титулу, досить довго було спірне. В. Щербина доводив, що в згаданій вище новій державній печаті був уже титул „и Бѣлыя Россіи" і на доказ послався на згадану вище грамоту Б. Хмельницькому на город Гадяч. Цієї грамоти він не бачив, але керувався цитованим вище виданням знімків давніх руських печатей, в якому, як встановив В. Прокопович в цитованій праці „Сфраґістичні анекдоти", трапилась очевидна помилка: на таблиці 50 вміщено описану вище печать на грамоті на город Гадяч без титулу „и Бѣлыя Россіи", а на таблиці 51 вміщено знімок іншої печаті, теж, ніби то, на тій же грамоті, і на цій печаті в короткому царському титулі є титул „и Бѣлыя Россіи". В. Прокопович вияснив на підставі дотичного матеріялу, що це була помилка видання та що печатка з титулом „и Бѣлыя Россіи" була виготовлена тільки 1667 р. на підставі царського наказу з того ж року, в якому подано й точний опис цієї печатки.[104] Нарешті, М. Грушевський наводить царський указ з 3 вересня 1655 р., в якому було сказано: „І так з ласки Божої вчинились ми вел. государем на предківських землях наших, на вел. кн. Литовському, на Білій Руси, на Волині й Поділлі й веліли писати нас у государськім титулі великим князем Литовським і *Білої Руси*, Волинським і Подільським".[105] П е р ш и й р а з було вжито титула „и Бѣлыя Россіи" в царській грамоті могилівському райці, Лукіянову, *7 вересня 1655 р.*, що ствердив і Г. Карпов.[106] Таким чином, факт, що в статті 4-й редакції 1659 р. вжито царського титулу „и Бѣлыя Россіи", безперечно свідчить, що ця стаття, як і вся редакція 1659 року, *були написані після р. 1655*. Беручи на

увагу московський формалізм та тяжкі кари за найменші помилки в царському титулі, неможливо припустити, щоб автор статтей в редакції 1659 р міг зробити огріх чи помилку. Коли ж він написав царський титул із додатком „и Бѣлыя Россіи", то це свідчить, що він писав статті тоді, коли вже був царський указ цей додаток писати, себто, після 3 вересня 1655 р. А це в свою чергу свідчить, що редакція статтей Б. Хмельницького з р. 1659 не є *автентичною редакцією договору 27 березня 1654 року.*

8-ма та 14-та статті редакції 1659 р. стосуються до прав духовенства та київського митрополита. 14-та стаття повторює статтю 6-ту в редакції 1654 р. Щождо статті 8-ї, то вона в першій своїй частині відповідає статті 13 проєкту Б. Хмельницького, при чому про київського митрополита тут зовсім не згадується. Але після царського на статтю указу („какъ права духовныя, такъ и мірскія ни въ чемъ нарушены не будутъ") в редакції 1659 р. додано: „А митрополиту Кіевскому, такъ и инымъ духовнымъ Малыя Россіи быть подъ благословеніемъ святѣйшаго патріарха Московскаго и всея Великія, и Малыя, и Бѣлыя Россіи, а въ права духовныя святѣйшій патріярхъ вступати не будетъ". Ні в проєкті Б. Хмельницького, ні в редакції статтей 1654 р., ані в жалованій грамоті такого указу нема. В. Ейгорн у праці, присвяченій зносинам українського духовенства з Москвою, категорично стверджує, що формальні переговори про підлеглість київського митрополита московському патріярхові почались в Смоленську в липні 1654 р., але були перервані й закінчилися лише р. 1686.[107] Дійсно, в документах, що торкаються переправ послів Б. Хмельницького в Москві р. 1654, ніде нема найменшої згадки про те, щоб у цей час було піднято питання про підлеглість київського митрополита московському патріярхові. В листі до царя Б. Хмельницький 25 травня 1654 р. іменує митрополита „митрополитом київським, галицьким і всієї Малої Росії, екзархом святішого престолу Константинопільського". Так само він іменує митрополита Сильвестра Косова і в грамоті з 28 липня того ж року, в якій припоручає його цареві.[108] За гетьмана Ю. Хмельницького, в пп. 12 та 13 Жердевських статтей були

поставлені вимоги, щоб „архіепископ, митрополит Київський і Галицький, юксар константинопільський (екзарх) з усім духовенством до святішого й звідужнішого патріярха константинопільського належали й послушенство отдавали, яко перед тим здавна бувало". Ці вимоги кн. Трубецькой відкинув, натомість подав на затвердження Переяславській Раді 1659 р. статтю 8-му про підлеглість митрополита московському патріярхові. Невдоволений цим, Ю. Хмельницький, виряжаючи 23 грудня 1659 р. до Москви послів в справі зміни прийнятої на Раді редакції договору 1659 р., наказав їм вимагати зміни статті 8-ої: „о начальствѣ патріаршомъ, отъ котораго бы имѣли митрополиты наши малороссійскіе благословеніе брати, о томъ намъ мірскимъ говорить не надлежитъ, но что большій патріархъ Константинопольський изволитъ, на томъ и мы пребывати будемъ". З приводу цієї вимоги Ю. Хмельницького цар видав незвичайно характеристичний указ: „Царское величество указалъ, чтобъ быть тому по нынѣшнему Переяславскому договору, потому что, будучи на нынѣшней Радѣ, духовенство приговорили, что быть тому такъ, какъ написано".[109] Отже цар вже не посилається на договір 1654 р., бо в ньому такої статті не було, а на те, що на Переяславській Раді так ухвалило „духовенство", хоч це духовентсво на Раді заступали два протоієреї, Филимонович і Бутович, закликані кн. Трубецьким. В царському указі предложені кн. Трубецьким статті в редакції 1659 р. названі „Переяславським договором" із цією назвою цей підроблений договір увійшов і в історію. В цитованій 8-ій статті московського патріярха Никона названо патріярхом „и Бѣлыя Россіи".

Найважливіша в редакції 1659 р. стаття 9-та, написана у формі царського указу без тексту пропозиції Б. Хмельницького, зазначеної в ст. 14 проєкту договору з 17 лютого 1654 р. та в статті 5-ій редакції 1654 р.: „Гетьману, — сказано в статті 9-ій, — пословъ и посланниковъ и гонцовъ изъ окресныхъ и ни отъ которыхъ государствъ не принимать и противъ тѣхъ посылокъ въ окресныя и ни въ которыя государства не посылать, для убытка денежныхъ и иныхъ всякихъ расходовъ войска Запорожскаго, развѣ о какихъ дѣлѣхъ поволить

вел. г-рь, е. ц. в-во, ему, гетману, въ которое государство послать; а которые послы и посланники и гонцы изъ окресныхъ государствъ учнуть къ нему, гетману, пріѣзжать, и имъ отказывать: какіе у нихъ дѣла есть, и они бы ѣхали къ великому г-рю къ е. ц. в-ву, къ Москвѣ". Цей царський указ скасував активне й пасивне право закордонних зносин гетьмана й Війська Запорозького. А між тим царським указом на статтю 14 проєкту договору, на статтю 5 в редакції 1654 р. та в жалованій грамоті з 27 березня 1654 р., право чужоземних зносин було признане гетьманові й Війську Запорозькому і лише були обмежені зносини з польським королем та турецьким султаном, без згоди царя. Щоб пояснити таку суперечність між царськими указами в справі закордонних зносин, Г. Карпов висловив припущення, що перші царські укази, які дозволили зносини, були пізніше змінені, але він не підтвердив своєї думки будь-якими документами, та й коли б признати, що такі укази були „пізніше" видані, то цей факт ні в якій мірі не свідчив би про те, що редакція 1659 р. була „тими прежніми статтями", які 27 березня 1654 р. були передані послам Богдановичу й Тетері.[110] Навпаки, пізніші за договір 1654 р. документи свідчать, що такої зміни не було зроблено і що при посилках на статті Б. Хмельницькому, як у Москві, так і на Україні, завжди цитувалися укази царя в редакції 27 березня 1654 р.[111]

Стаття 10-та редакції 1659 р. (про відносини з кримським ханом) як формою, так і змістом також є указ царя та суперечить статті 22 проєкту договору й статті 10 в редакції 1654 р. Під цими статтями було вміщено такий указ царя: „царское в-во указалъ и повелѣніе на Донъ къ козакамъ послано: буде крымскіе люди задору никакого не учинять, и на нихъ ходить и задора чинить не велѣно..." В указі ж, що становить зміст ст. 10 в редакції 1659 р., наведено зовсім іншу думку: „А съ кримскимъ ханомъ, кромѣ миру, никакой ссылки не имѣть, а миръ имѣть съ нимъ по указу е. ц. в-ва для того, чтобъ на жителей войска Запорожскаго татаровя изъ Крыма войною не ходили и ихъ не разоряли и въ полонъ не имали, и гуляки б изъ Крыму или ногайскіе изнѣвѣсть ихъ же черкасъ не разоряли и въ полонъ не имали". Пригадуючи політичні й військові обставини, за яких складався договір 1654 р., можна сказати, що до них більше підходять статті 22 та 10 в редакціях 1654 р., ніж ст. 10 редакції 1659 р. Крім того мається ще й документальний доказ на те, що р. 1658 офіційно визнавався за автентичний текст статті 10-ої в редакції 1654 р.: в наказі бояринові Хитрово, посланому до Виговського р. 1658, *наведено текст статті 10 в редакції 1654 р.*

Нарешті, в порівнянні до проєкту Б. Хмельницького і до редакції 27 березня 1654 р. автор редакції 1659 р. не включив у цю редакцію: ст. 3-ої про права шляхти та статтів: 19, 20 та 23 про висилання війська до Смоленська, про охорону кордонів України та про фортецю Кодак, певне на тій підставі, що ці питання р. 1659 втратили свою актуальність. Тим часом ці статті дуже характеристичні для договору 1654 р., який мав на меті військовий союз з Москвою для боротьби з Польщею. Маємо документальні докази про те, що в 1657-1658 рр. офіційно цитувалися статті 19, 20 та 23, викинуті з редакції 1659 р.[112]

Треба ще звернути увагу на такі цікаві факти. Статті в редакції 1659 р. в повному їх тексті вписано в статейний список царського посла, кн. Трубецького. Це — *единий документ*, з якого потім робилися всякі „списки"-копії цих статтей. Навіть в таке офіційне видання, як „Полное Собраніе Законовъ Россійской Имперіи", т. I., ці статті були взяті з статейного списку Трубецького. Але в московських архівах і до цього часу не знайдено не тільки автентичного тексту цих статтей, а навіть копій чи чернеток їх. З другого боку, не знайдено оригіналів тих наказів (особливо наказу „без черна", тобто, без чернетки, писаного рукою Алмаза Іванова), а також грамот, які були послані кн. Трубецькому з стольником С. Бутурлиним, та „списка прежніх статтей", який також був йому пересланий. Як засвідчує редактор т. IV. Актів ЮЗР., де надруковано статейний список Трубецького, цей список складався з книги, що містила в собі 30 зшитків, але 30-го зшитку т е п е р б р а к у є.[113] Не можна припустити, щоб випадково

зникли з архіву всі ті документи, які якраз стосуються до 14-ти статтей в редакції 1659 р.[114]

Зводячи до купи вищенаведене з висновками, до яких ми прийшли після перегляду архівних документів, що стосуються до пересправ у Москві в березні 1654 р., можемо ствердити: перше, що єдиний і остаточний текст договору Б. Хмельницького з Московським царем міститься в царській жалованій грамоті Б. Хмельницькому й Війську Запорозькому та в 11-ти статтях з датою 27 березня 1654 р., які були передані того дня послам Богдановичу й Тетері; жадних інших статтей в іншій редакції тоді не було складено. Друге, так зв. „прежнія статьи Б. Хмельницкаго", числом 14, що були оголошені на Раді в Переяславі р. 1659 й скріплені підписами гетьмана Юрія Хмельницького та старшини, всупереч заяві кн. Трубецького, *не були тими статтями,* що передані були в Москві послам Б. Хмельницького 27 березня 1654 р. Форма й зміст 14 статтей свідчать, що вони були складені після 27 березня 1654 р., не раніше, як у самому кінці р. 1658 або на початку 1659 р.

На підставі всього вищесказаного приходимо до конечного висновку, що так звані „Статьи Б. Хмельницкаго" в редакції 1659 р. є підробка, фальсифікат автентичних статтей договору 1654 р. Судячи з вказівок деяких документів (таємні накази Трубецькому, наказ надрукувати статті в редакції 1659 року, та інш.), статті в редакції 1659 р. були складені в Москві та були вислані в м. лютому 1659 р. кн. Трубецькому під іменем „прежнихъ статей Б. Хмельницкаго", при чому, маючи відомості, що автентичного тексту договору 1654 р. у гетьмана Ю. Хмельницького нема, московський уряд використовував цю нагоду, щоб підробкою дійсного договору 1654 р. змінити в дуже важливих точках умови цього договору в напрямі обмеження прав і вольностей Війська Запорозького.[115]

Цей наш висновок, висловлений в цитованій праці, поділяє й акад. М. Грушевський, який, переглянувши всю літературу цього питання, в IX-му томі своєї „Історії України-Руси", пише: „Погляд п. Шафранова був прийнятий потім в працях Ейнгорна, Нольде і Розенфельда, в моїй студії про Переяславську умову, останніми часами ще раз переглянутий і підтриманий А. І. Яковлевим у спеціяльній студії, і, не вважаючи на зусилля В. І. Щербини підтримати стару теорію Карпова, я не вважаю можливим вернутись до неї, після всього зробленого для висвітлення анахронізмів статтей Трубецького" (ст. 813). А в іншому місці М. Грушевський висловився так: „замість автентичних статтей, московські дяки підсунули українській стороні довільну перерібку-фальсифікат" (ст. 866).

Відношення реальних сил обох сторін в часі Переяславської Ради 1659 р. складалося так, що Москва була дужча й вона перемогла, здійснивши свої пляни та обмеживши права Війська Запорозького. Але така перемога не могла мати тривалого значіння: надто вже грубо й необмежено Москва використала ситуацію й свою військову міць. Гетьман і старшина покинули Переяслав з почуттям свого безсилля, поразки й ненависти до брутального переможця, а прибувши до Чигирина їм довелося ще вислухати багато неприємних речей від старшини, яка до Переяслава не їздила. „Обозний, судді, осаули й писар генеральний та інша старшина, як перед гетьманом, так і поміж себе не мало скаржились на статті, в Переяславі Хмельниченкові данні, вглядівши в них щось новоприданне, а в старих статтях Хмельницького „небывалое", — занотував С. Величко у своєму літопису.[116] Очевидно, при детальному перегляді статтей у спокійних умовах зараз же виявились всі неґативні сторони прийнятих умов, а крім того стало ясним, що й статті в редакції 1659 р. неподібні до автентичних статтей та містять в собі „щось небувале". Після нарад вирішили, поки ще не пізно, вислати посольство до царя з проханням виправити найболючіші обмеження, заведені до Переславських статтей. Посольство виїхало 13 листопада 1659 р. і в грудні прибуло до Москви. Про пересправи посольства з боярами та про резолюції царя було складено протокол, який зберігся в московських архівах.[117] За винятком деяких незначних поступок, на всі інші вимоги посольство дістало стереотипну відповідь: „быть по Переяславському договору."

Ми мусіли довше спинитися на статтях в редакції 1659 р. тому, що ці підроблені статті в дальшій історії відносин України й Москви, починаючи з Переяславської Ради 1659 р., заступили дійсний, автентичний договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем 1654 р., та що, не зважаючи на великі зусилля, яких уживали наступні гетьмани, щоб повернути дійсний договір 1654 р., ця московська підробка так і залишилась назавжди, як ніби то дійсний договір між Україною й Москвою: цей „Переяславський договір з 1659 р." *мусіли стверджувати присягою й своїми підписами всі наступні гетьмани України.*

ДОДАТОК I.

Список съ писма съ бѣлорускаго писма со статей, каково прислали запорожскіе посланники Самойло Богдановъ да Павелъ Тетеря, марта въ 14 день 162 (1654).

„Божіею милостію, великій государю и великій княже Алексѣю Михайловичю, всеа Великія и Малыя Русіи самодержце, и многихъ государствъ государю и обладателю, твоему царскому величеству, мы, Богданъ Хмельницкій, гетманъ войска запорозкаго, и все войско запорожское и весь мір христіянскій россійскій до лица земли челомъ бьемъ".

Обрадовался вельми съ пожалованья великого и милости несчетные твоего царскаго величества, которую намъ изволилъ твое царское величество показать, много челомъ бьемъ тебѣ, государю нашему, и твоему царскому величеству, и служити прямо и вѣрне во всякихъ дѣлехъ и повелѣніяхъ царскихъ твоему царскому величеству будемъ во вѣки. Только просимъ велми, яко и въ грамотѣ просили есмы, изволь намъ твое царское величество въ томъ всемъ пожалованье и милость свою царскую указати, о чемъ посланники наши отъ насъ твоему царскому величеству будуть челомъ бити.

1. В началѣ, изволь твое царское величество подтвердити права и вольности наши войсковые, какъ изъ вѣковъ бывало въ войскѣ запорожскомъ, что своими правами суживалися, и волности свои имѣли въ добрахъ и въ судахъ; чтобъ ни воевода, ни бояринъ, ни стольникъ въ суды войсковые не вступался, но отъ старшихъ своихъ чтобъ товарищство сужены были: гдѣ три человѣка козаковъ, тогда два третьяго должны судить.

Сей статьѣ указалъ государь и бояре приговорили быть такъ, по ихъ челобитью.

2. Войско Запорожское въ числѣ 60.000 чтобъ всегда полно было.

Указалъ государь и бояре приговорили быть по ихъ челобитью, 60.000 человѣкъ.

3. Шляхта, которые въ Росіи обрѣтаются и вѣру, по непорочной заповѣди Христовѣ, тебѣ, великому государю нашему, твоему царскому величеству, учинила, чтобъ при своихъ шляхецкихъ волностяхъ пребывали, и межъ себя старшихъ на уряды судовые обирали и добра свои и волности имѣли, какъ при короляхъ польскихъ бывало; чтобъ и иные, увидя таковое пожалованье твоего царскаго величества, клонилися подъ область и подъ высокую и крѣпкую руку твоего царскаго величества, со всѣмъ міромъ христіанскимъ. Суды земскіе и градскіе черезъ тѣхъ урядниковъ, которыхъ они сами себѣ добровольне оберутъ, исправлены быть имѣютъ, какъ и прежде сего. Такожъ шляхта, которые казну свою имѣли, по крѣпостямъ на маетностяхъ, тогда и нынѣ, любо чтобъ имъ поплачено, или на маетностяхъ довладѣти дано.

Симъ статьямъ указалъ государь и бояре приговорили быть по ихъ челобитью.

4. Въ городѣхъ урядники изъ нашихъ людей чтобъ были обираны на то достойные, которые должны будутъ поддаными твоего царскаго величества исправляти или урежати, и приходъ належачій, въ правду, въ казну твоего царскаго величества отдавати.

Указалъ государь и бояре приговорили быть по ихъ челобитью; а быти бъ урядникомъ, войтамъ, бурмистромъ, райцамъ, лавникамъ и доходы денежные и хлѣбные и всякіе на государя сбирати и отдавать въ государеву казну тѣмъ людемъ, которыхъ государь пришлетъ, и тѣмъ людѣмъ, кого до тое сборные казны государь пришлетъ, надъ тѣми зборщиками смотрѣть, чтобъ дѣлали правду.

5. На булаву гетманскую, что надано со всѣми принадлежаностями староство Чигиринское, чтобъ и нынѣ для всего ряду пребывало.

Указалъ государь и бояре приговорили быть по ихъ челобитью.

6. Сохрани Боже смерти на пана Гетмана, — понеже всякъ человѣкъ смертенъ, безъ чего немочно быти, — чтобъ войско запорожское само межъ себя гетмана избирали, и его царскому величеству извѣщали, чтобъ то его царскому величеству не въ кручину было, понеже тотъ давній обычай войсковой.

Государь указалъ и бояре приговорили быть по ихъ челобитью.

7. Имѣній казатцкихъ, чтобъ никто не отнималъ: которые землю имѣютъ, и всѣ пожитки съ тѣхъ земель, чтобы при тѣхъ имѣніяхъ добровольно владѣли. Вдовъ, послѣ козаковъ осталыхъ, чтобы и дѣти ихъ такіе жъ волности имѣли, какъ предки и отцы ихъ.

Быть по ихъ челобитью.

8. Писарю войсковому чтобы, по милости его царскаго величества, 1000 золотыхъ для подписковъ, также и мельницу для прокормленія, что великой росходъ имѣетъ.

Быть по ихъ челобитью, давать изъ тамошнихъ доходовъ.

9. На всякаго полковника, чтобы по мельницѣ было для того, что расходъ великой имѣютъ; но когда милость будетъ твоего царскаго величества и болѣе того, чѣмъ твое царское величество изволишь пожаловати.

Государь пожаловалъ по ихъ челобитью.

10. Также на судей войсковыхъ по 300 золотыхъ и по мельницѣ, а на писаря судейскаго по 100 золотыхъ.

Государь пожаловалъ по ихъ челобитью. А про судей додопросить, сколько судей.

11. Также ясауломъ войсковымъ и полковымъ, что на услугахъ войсковыхъ всегда обрѣтаютца и хлѣба пахать не могуть, по мельницѣ бъ имъ было, просимъ твоего царскаго величества.

Государь пожаловалъ по ихъ челобитью.

12. На подѣлку снаряда войскового и на пушкарей и на всѣхъ людей работныхъ у снаряду просимъ твоего царскаго величества, изволь имѣть свое царское милостивое призрѣнье яко о зимѣ, тако и о станахъ; также для обозного 400 золотыхъ.

Государь пожаловалъ давать изъ тамошнихъ доходовъ.

13. Права, наданные отъ вѣковъ отъ княжатъ и королей, какъ духовнымъ и мірскимъ людемъ, чтобы ни въ чемъ не нарушены были.

Государь пожаловалъ, велѣлъ быть потому.

14. Послы, которые изъ чужихъ земель приходять къ войску Запорожскому, чтобъ пану гетману и войску Запорожскому, которые къ добру были, волно приняти, чтобы то его царскому величеству въ кручину не было; а штобы имѣло противу его царскаго величества быти, должны мы его царскому величеству извѣщати.

Государь указалъ и бояре приговорили: пословъ о добрыхъ дѣлехъ пріимати и отпускати; а о какихъ дѣлехъ приходили и съ чѣмъ отпустили, о томъ писать ко государю. А которые послы присланы отъ кого будуть съ противнымъ дѣломъ государю, и тѣхъ задерживати и писати государю, а безъ государева указу ихъ не отпускати. А съ турскимъ салтаномъ и съ полскимъ королемъ безъ государева указу не сноситца.

15. Какъ по инымъ землямъ данъ вдругъ отдаетца, волили бы есмя и мы, чтобы цѣною вѣдомою давать отъ тѣхъ людей, которые твоему царскому величеству належатъ; а если бы инако быти не могло, тогда ни на единаго воеводу не позволять и о томъ договариваться; развѣ бы изъ тутошнихъ людей обобравши воеводу, человѣка достойного, имѣетъ тѣ всѣ доходы въ правду его царскому величеству отдавати.

Сей статьѣ государь указалъ и бояре приговорили быть потому, какъ выше сего написано: сбирать войтамъ и бурмистрамъ и райцамъ и лавникамъ, и отдавати въ государеву казну тѣмъ людемъ, кого государь пришлетъ; и тѣмъ людемъ надъ сборщики смотрѣть, чтобы дѣлали правду.

16. А то для того имѣютъ посланники наши договариватьса, что наѣхавъ бы воевода права бы ломати имѣлъ и установы какія чинилъ, и то бы быти имѣло съ великою досадою, понеже праву иному не могуть вскорѣ навыкнути и тяготы такіе не могуть носити; а изъ тутошнихъ людей когда будутъ старшіе, тогда противъ правъ и установъ тутошнихъ будутъ исправляться.

О правахъ государевъ указъ и боярскій приговоръ подписанъ въ иныхъ статьяхъ.

17. Прежде сего отъ королей полскихъ никакова гоненія на вѣру и на волности наши не было, всегда мы всякого чину свои волности имѣли, а для того мы вѣрно служили; а нынѣ, за наступленіе на волности наши, понуждены его царскому величеству подъ крѣпкую и высокую руку поддатися: прилежно просити имѣютъ посли наши, чтобъ привилія его царское величество намъ на хартіяхъ писаные, съ печатьми висьми, единъ на волности козацкіе, а другій на шляхетцкіе далъ, чтобы на вѣчные времена непоколебимо было. А когда то одержимъ, мы сами смотръ межъ себя имѣть будемъ, и кто казакъ, тотъ будетъ волность казацкую имѣть а кто пашенный крестьянинъ, тотъ будетъ должность обыклую его царскому величеству отдавать, какъ и прежде сего. Такоже и на люди всякіе, которые его царскому величеству подданные, на какихъ правахъ и волностяхъ имѣютъ быти.

Государь указалъ и бояре приговорили быть по ихъ челобитью.

18. О митрополитѣ помянути имѣютъ, какъ будутъ разговаривати, и о томъ посломъ нашимъ изустный наказъ дали есмо.

Государь указалъ и бояре приговорили: митрополиту на маетности его, которыми нынѣ владѣетъ, дать жалованную грамоту.

19. Такожде просити прилежно послы наши имѣютъ его царское величество, чтобы его царское величество рать свою вскорѣ прямо къ Смоленску послалъ, не отстрочивая ничего, чтобы непріятель не могъ исправитца и съ иными совокупитися, для того, что войска нынѣ принуждены, чтобъ никакой лести ихъ не вѣрили, естли бъ они имѣли въ чемъ дѣлать.

Указалъ государь и бояре приговорили: про походъ ратныхъ людей объявить посланникамъ, съ котораго числа государь самъ и бояре и ратные многіе люди съ Москвы пойдутъ, а къ гетману не писять.

13. Права, наданные отъ вѣковъ отъ княжатъ и королей, какъ духовнымъ и мірскимъ людемъ, чтобы ни въ чемъ не нарушены были.

Государь пожаловалъ, велѣлъ быть потому.

14. Послы, которые изъ чужихъ земель приходять къ войску Запорожскому, чтобъ пану гетману и войску Запорожскому, которые къ добру были, волно приняти, чтобы то его царскому величеству въ кручину не было; а штобы имѣло противу его царскаго величества быти, должны мы его царскому величеству извѣщати.

Государь указалъ и бояре приговорили: пословъ о добрыхъ дѣлехъ прімати и отпускати; а о какихъ дѣлехъ приходили и съ чѣмъ отпустили, о томъ писать ко государю. А которые послы присланы отъ кого будуть съ противнымъ дѣломъ государю, и тѣхъ задерживати и писати государю, а безъ государева указу ихъ не отпускати. А съ турскимъ салтаномъ и съ полскимъ королемъ безъ государева указу не сноситца.

15. Какъ по инымъ землямъ данъ вдругъ отдаетца, волили бы есмя и мы, чтобы цѣною вѣдомою давать отъ тѣхъ людей, которые твоему царскому величеству належатъ; а если бы инако быти не могло, тогда ни на единаго воеводу не позволять и о томъ договариваться; развѣ бы изъ тутошнихъ людей обобравши воеводу, человѣка достойного, имѣетъ тѣ всѣ доходы въ правду его царскому величеству отдавати.

Сей статьѣ государь указалъ и бояре приговорили быть потому, какъ выше сего написано: сбирать войтамъ и бурмистрамъ и райцамъ и лавникамъ, и отдавати въ государеву казну тѣмъ людемъ, кого государь пришлетъ; и тѣмъ людемъ надъ сборщики смотрѣть, чтобы дѣлали правду.

16. А то для того имѣютъ посланники наши договариваться, что наѣхавъ бы воевода права бы ломати имѣлъ и установы какія чинилъ, и то бы быти имѣло съ великою досадою, понеже праву иному не могуть вскорѣ навыкнути и тяготы такіе не могуть носити; а изъ тутошнихъ людей когда будутъ старшіе, тогда противъ правъ и установъ тутошнихъ будутъ исправляться.

О правахъ государевъ указъ и боярскій приговоръ подписанъ въ иныхъ статьяхъ.

17. Прежде сего отъ королей полскихъ никакова гоненія на вѣру и на волности наши не было, всегда мы всякого чину свои волности имѣли, а для того мы вѣрно служили; а нынѣ, за наступленіе на волности наши, понуждены его царскому величеству подъ крѣпкую и высокую руку поддатися: прилежно просити имѣютъ посли наши, чтобъ привилія его царское величество намъ на хартіяхъ писаные, съ печатьми вислыми, единъ на волности козацкіе, а другій на шляхетцкіе далъ, чтобы на вѣчные времена непоколебимо было. А когда то одержимъ, мы сами смотръ межъ себя имѣть будемъ, и кто казакъ, тотъ будетъ волность казацкую имѣть а кто пашенный крестьянинъ, тотъ будетъ должность обыклую его царскому величеству отдавать, какъ и прежде сего. Такоже и на люди всякіе, которые его царскому величеству подданные, на какихъ правахъ и волностяхъ имѣютъ быти.

Государь указалъ и бояре приговорили быть по ихъ челобитью.

18. О митрополитѣ помянути имѣютъ, какъ будутъ разговаривати, и о томъ посломъ нашимъ изустный наказъ дали есмо.

Государь указалъ и бояре приговорили: митрополиту на маетности его, которыми нынѣ владѣетъ, дать жалованную грамоту.

19. Також де просити прилежно послы наши имѣютъ его царское величество, чтобы его царское величество рать свою вскорѣ прямо къ Смоленску послалъ, не отстрочивая ничего, чтобы непріятель не могъ исправитца и съ иными совокупитися, для того, что войска нынѣ принуждены, чтобъ никакой лести ихъ не вѣрили, естли бъ они имѣли въ чемъ дѣлать.

Указалъ государь и бояре приговорили: про походъ ратныхъ людей объявить посланникамъ, съ котораго числа государь самъ и бояре и ратные многіе люди съ Москвы пойдутъ, а къ гетману не писять.

20. И то надобное дѣло припомнити, чтобы немного люду здѣ по рубежу отъ Ляховъ, для всякаго безстрашія, съ 3000, или как воля его царскаго величества будеть, хотя и больше.

Допросить: въ какихъ мѣстахъ по рубежу стоять.

21. Обычай тотъ бываетъ, что всегда войску Запорожскому платили: просить и нинѣ его царскаго величества, чтобъ на полковника по 100 ефимковъ, на ясауловъ полковихъ по 200 золотыхъ, на ясауловъ войсковыхъ по 400 золотыхъ, на сотниковъ по 100 золотыхъ, на казаковъ по 30 золотыхъ.

Отговаривать. Великий государь, его царское величество, для православныя христіянскія вѣры, хотя ихъ отъ гонителей и хотящихъ разорити Церкви Божія и искоренити вѣру хрисіанскую отъ латыни оборонити, собралъ рати многія и идеть на непріятелей, и свою государеву казну, для ихъ обороны, ратнымъ людемъ роздалъ многую. А какъ былъ у гетмана у Богдана Хмельницкаго государевъ ближній бояринъ и намѣнстникъ тверской Василій Васильевичъ Бутурлинъ съ товарищи, и говоря съ гетманомъ о числѣ войска запорожскаго, и гетманъ говорилъ: хотя число войска запорожскаго и велико будетъ, а государю въ томъ убытка не будетъ, потому что они жалованья у государя просить не учнутъ. А говорилъ гетманъ при нихъ при судьѣ и при полковникахъ и имъ о томъ говорить не доведетца.

22. Орда еслибы имѣла вкинуться, тогда отъ Астрахани и отъ Казани надобно на нихъ наступати; такожде и донскимъ казакомъ готовымъ быти; а нынѣ еще въ братствѣ, дать сроку и ихъ не задирать.

Сказать: на Донъ къ казакамъ государево повелѣье послано; будетъ крымскіе люди задору никакова не учинятъ, на нихъ не ходить; а будетъ задоръ учинятъ, и въ то время государь укажетъ надъ ними промыслъ чинить.

23. Кодакъ городъ, который есть сдѣланъ на рубежѣ отъ Крыма, въ которомъ панъ гетманъ всегда по 400 человѣкъ тамъ имѣеть и кормы всякіе имъ даетъ, — чтобы и нынѣ его царское величество какъ кормами, такъ и порохомъ къ наряду изволилъ построити. Такъ же и на тѣхъ, которые за

порогами Коша берегуть, чтобы его царское величество милость изволилъ свою показать, понеже нельзя его самого безъ людей оставляти.

Допросить: по сколько корму человѣку на тѣхъ 400 человѣкъ; и о чемъ за нихъ бьють челомъ?

Доложить государю бояре говорили: которые государевы всякихъ чиновъ люди учнуть бѣгать въ государевы черкаскіе городы и мѣста, и тѣхъ бы сыскивать отдавали."

(Акты, относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, том. X., Документ XI, *ст.* 446-452).

ДОДАТОК II.

Царська Жалованна Грамота Гетьману Богдану Хмельницькому та Війську Запорозькому, передана герез послів: Самійла Богдановига та Павла Тетерю в Москві, 27 березня 1654 (7162) року.

„Божіею Милостію, Мы, Великій Государь, Царь и Великій Князь, Алексѣй Михайловичъ, всея Великія и Малыя Руссіи Самодержецъ, пожаловали есмя Нашего Царскаго Величества подданныхъ, Богдана Хмѣльницкаго, Гетмана войска Запорожскаго, и писаря Ивана Выговскаго, и судей Войсковыхъ, и Полковниковъ, и Ясауловъ, и сотниковъ, и все войско Запорожское, что въ нынѣшнемъ во 162 году, какъ по милости Божіей учинились подъ Нашею Государскою высокою рукою онъ Гетманъ, Богданъ Хмѣльницкій, и все войско Запорожское, и вѣру Намъ, Великому Государю и Нашимъ Государскимъ дѣтямъ, и Наслѣдникамъ на вѣчное подданство учинили, и въ мартѣ мѣсяцѣ присылали къ Намъ, Великому Государю, къ Нашему Царскому Величеству, онъ, Гетманъ и все Войско Запорожское посланниковъ своихъ, Самойла Богданова, судью Войскового, да Павла Тетерю, Полковника Переяславскаго; а въ листѣ своемъ къ Намъ, Великому Государю къ Нашему Царскому Величеству Гетманъ писалъ и посланники его били челомъ, чтобъ Намъ, Великому Государю, его, Гетмана Богдана Хмѣльницкаго и все войско Запорожское пожаловали, велѣли прежнія ихъ права и вольности войсковыя, какъ издавна бывали при Великихъ Князѣхъ Русскихъ и при Короляхъ Польськихъ, что суживались и вольности свои имѣли въ добрахъ и въ судахъ, и чтобъ въ тѣ ихъ суды войсковые нихто не вступался, но отъ своихъ бы старшихъ судились, подтвердити и прежнихъ ихъ правъ, ка-

ковы даны духовнаго и мірскаго чина людямъ отъ Великихъ Князей Русскихъ и отъ Королей Польскихъ, не нарушить и на тѣ бъ ихъ права дати Нашу Государскую жалованную грамоту, за Нашею Государскою печатью; и чтобы число войска Запорожскаго списовое учинить шестьдесятъ тысячъ, а было бы то число всегда полно. А будетъ судомъ Божіимъ смерть случится Гетману, и Намъ бы Великому Государю поволить войску Запорожскому, по прежнему обычаю, самимъ межи себя Гетмана обрати, а кого оберутъ, и про то Намъ, Великому Государю, объявляти; имѣній козацкихъ и земель, которыя имѣютъ для пожитковъ, чтобъ отъ нихъ отнимать не велѣлъ, также бы и вдовъ, послѣ козаковъ осталыхъ, дѣти повольности имѣли, какъ дѣды и отцы ихъ, и мы, Великій Государь, Наше Царское Величество, подданнаго Нашего Богдана Хмѣльницкаго, Гетмана войска Запорожскаго, и все Наше, Царскаго Величества войско Запорожское пожаловали, велѣли имъ быть подъ Нашею Царскаго Величества высокою рукою, по прежнимъ ихъ правамъ и привиліямъ, каковы имъ даны отъ Королей Польскихъ и отъ Великихъ Князей Литовскихъ, и тѣхъ ихъ правъ и вольностей нарушивати ничѣмъ не велѣли, и судиться имъ велѣли отъ своихъ старшихъ по своимъ прежнимъ правамъ, а числа войска Запорожскаго указали есмя по ихъ же челобитью учинить списковаго 60.000 всегда полно. А буде судомъ Божіимъ смерть случится Гетману, и Мы, Великій Государь, поволили войску Запорожскому обрати Гетмана, по прежнымъ ихъ обычаямъ, самимъ межи себя, а кого Гетмана оберуть, о томъ писати къ Намъ, Великому Государю, да тому же, новообранному Гетману на подданство и на вѣрность вѣру Намъ, Великому Государю, учинити, при комъ Мы, Великій Государь укажемъ. Также и имѣній козацкихъ и земель, которыя они имѣютъ для пожитка, отнимати у нихъ и у вдовъ послѣ козаковъ осталыхъ и (у) дѣтей не велѣли, а быть имъ за ними по прежнему. И по Нашему, Царскаго Величества жалованью, Нашимъ Царскаго Величества подданнымъ ,Богдану Хмѣльницкому, Гетману войска Запорожскаго, и всему Нашему Царскаго Величества войску Запорожскому быти подъ Нашею Царскаго Величества высокою рукою, по

своимъ прежнимъ правамъ и привиліямъ и по всѣмъ статьямъ, которыя писаны выше, и Намъ Великому Государю и сыну Нашему, Государю Царевичу, Князю Алексѣю Алексѣевичу, и наслѣдникамъ Нашимъ служити и прямити и всякаго добра хотѣти, и на Нашихъ Государскихъ непріятелей, гдѣ Наше Государское повелѣніе будетъ, ходити и съ ними битись, и во всѣмъ быти въ Нашей Государской волѣ и послушаньи на вѣки. А о которыхъ о иныхъ статьяхъ Намъ, Великому Государю, Нашему Царскому Величеству тѣ выше имянованные посланники Самойло и Павелъ именемъ Богдана Хмѣльницкаго, Гетмана войска Запорожскаго били челомъ и подали Нашимъ, Царскаго Величества ближнимъ боярамъ Боярину и Намѣстнику Казанскому Князю Алексѣю Никитичу Трубецкому, Боярину и Намѣстнику Тверскому Василію Васильевичу Бутурлину, Окольничему и Намѣстнику Каширскому Петру Петровичу Головину, Думному Дьяку Алмазу Иванову статьи, и Мы, Великій Государь, тѣхъ статей выслушали милостиво и что на которую статью Нашего Царскаго Величества, изволенье, и то велѣли подписать подъ тѣми же статьями, да тѣ статьи съ Нашимъ, Царскаго Величества указомъ велѣли дать тѣмъ же посланникамъ Самойлу и Павлу, и хотимъ его Гетмана Богдана Хмѣльницкаго и все войско Запорожское держать въ Нашемъ, Царскаго Величества, милостивомъ жалованьи и въ призрѣніи, и имъ бы на Нашу Государскую милость быть надежнымъ."

(*Полное Собраніе Законовъ Россійской Имперіи*, том. I., стр. 325-327).

ДОДАТОК III.

Статьи, постановленныя въ Москвѣ съ посланцами Гетмана Хмельницкаго (передані через послів Самійла Богдановича і Павла Тетерю 27 березня року 1654 (7162).

„Бьють челомъ Великому Государю, Царю и Великому Князю Алексѣю Михайловичу, всея Великія и Малыя Россіи Самодержцу и многихъ Государствъ Государю и обладателю, Его Царскаго Величества поданные, Богданъ Хмельницкій Гетманъ войска Запорожкаго, и все войско Запорожское, и весь міръ Христіанскій Россійскій, чтобъ Его Царское Величество пожаловалъ ихъ тѣмъ, о чемъ посланники ихъ бити челомъ учнуть, а они Его Царскому Величеству во всякихъ Его Государскихъ повелѣніяхъ служити будуть во вѣки, и что на которую статью Царскаго Величества изволенье, и то подписано подъ статьями.

1.

Чтобъ въ городѣхъ урядники были изъ ихъ людей обираны къ тому достойные, которые должны будуть подданными Царскаго Величества уряжати, и доходы всякіе въ правду въ казну Царскаго Величества отдавать для того, чтобы Царскаго бъ Величества Воеводы пріѣхавъ, учатъ права ихъ ломати, и чтобъ имъ было въ великую досаду, а какъ тутошніе ихъ люди, гдѣ будуть старшіе, то они противъ правъ своихъ учнутъ исправляться.

И сей статьѣ Царское Величество пожаловалъ, велѣлъ быть по ихъ челобитью: а быти бъ урядникамъ въ городѣхъ, войтам, бурмистрамъ, райцамъ, лавникамъ, и доходы всякіе денежные и хлѣбные сбирать на Царское Величество и отда-

вать въ Его Государеву казну тѣмъ людемъ, которыхъ Царское Величество пришлетъ; да тѣмъ же присланнымъ людямъ, кого для тое сборныя казны Царское Величество пришлетъ, и надъ тѣми сборщиками смотрѣть, чтобы дѣлали правду.

2.

Писарю войсковому, чтобъ по милости Царскаго Величества 1000 золотыхъ польскихъ для подписковъ давать, и на судей войсковыхъ по 300 золотыхъ польскихъ, а на писаря судейскаго по сто золотыхъ польскихъ, на писаря да хорунжаго полкового по 50 золотыхъ, на хорунжаго сотницкаго 30 золотыхъ, на бунчужнаго гетманскаго 50 золотыхъ.

Царское Величество пожаловалъ, велѣлъ быть по ихъ челобитью: а давать тѣ деньги изъ тамошнихъ доходовъ.

3.

На писаря и на судей войсковыхъ на два человѣка, и на всякаго Полковника, и на ясауловъ войсковыхъ и полковыхъ, чтобъ по мелницѣ было для прокормленія, что расходъ имѣютъ великой.

Царское Величество пожаловалъ, велѣлъ быть по ихъ челобитью.

4.

На подѣлку наряда войсковаго, и на пушкарей, и на всѣхъ работныхъ людей, которые у наряда бываютъ, чтобъ Царское Величество пожаловалъ, изволилъ учинить свое Царское милостивое презрѣніе какъ в зиму, такъ и о станѣхъ; такожъ и на обознаго 400 золотыхъ, а на хорунжаго арматнаго 50 золотыхъ.

Царское Величество пожаловалъ, велѣлъ давать изъ тамошныхъ доходовъ.

5.

Послы, которые издавна къ войску Запорожскому приходятъ изъ чужихъ краевъ, чтобъ Гетману и войску Запорожскому, которые къ добру бъ были, вольно приняти; а только бъ что имѣло быть противно Царскаго Величества, то должны они Царскому Величеству извѣщати.

По сей статьѣ Царское Величество указалъ пословъ о добрыхъ дѣлѣхъ принимати и отпускать, а о какомъ дѣлѣ приходили и съ чѣмъ отпущены будутъ, о томъ писать къ Царскому Величеству подлинно и вскорѣ; а которые послы присланы отъ кого будутъ Царскому Величеству съ противнымъ дѣломъ, и тѣхъ пословъ и посланниковъ задерживать въ войскѣ, и писать о нихъ о указѣ къ Царскому Величеству вскорѣ жъ, а безъ указа Царскаго Величества назадъ ихъ не отпускать; а съ Турскимъ Салтаномъ и съ Польскимъ Королемъ, безъ указа Царскаго Величества, не сноситься.

6.

О Митрополитѣ Кіевскомъ посланникамъ изустный наказъ данъ; а въ рѣчахъ посланники били челомъ, чтобы Царское Величество пожаловалъ, велѣлъ дать на его маетности, свою Государскую жалованную грамоту.

Царское Величество пожаловалъ Митрополиту и всѣмъ духовнаго чина людямъ на маетности ихъ, которыми они нынѣ владѣютъ, свою Государскую жалованную грамоту дать велѣлъ.

7.

Чтобы Царское Величество изволилъ рать свою вскорѣ, прямо къ Смоленску, послать, не отстрочивая ничего, чтобы неприятель не могъ исправиться, и съ иными совокупитися, для того, что войска нынѣ принуждены, чтобъ никакой ихъ лести не вѣрили, естли бъ имѣли въ чемъ дѣлать.

Царское Величество изволилъ на непріятеля своего на Польскаго Короля идти самъ, и Бояръ и Воеводъ послать со многими ратьми по просухѣ, какъ конскіе кормы учнутъ быти.

8.

Чтобъ наемнаго люду здѣ на рубежу, отъ Ляховъ, для всякаго безстрашія, съ 3000, или какъ воля Царскаго Величества будетъ, хотя и больше.

Царскаго Величества ратные люди всегда на рубежѣ для Украины обереганія есть и впред стоять учнутъ.

9.

Обычай тотъ бывалъ, что всегда войску Запорожскому платили; бьютъ челомъ и нынѣ Царскому Величеству, чтобы на Полковниковъ по 100 ефимковъ, на ясауловъ полковыхъ по 200 золотыхъ, на ясауловъ войсковыхъ по 400 золотыхъ, на сотниковъ по 100 золотыхъ, на козаковъ по 30 золотыхъ польскихъ давать.

(Під цією статтею вміщено довге пояснення від імени царя, в якому написана ціла історична справка про попередні прохання Б. Хмельницького і Війська Запорожського, щоб цар прийняв їх під свою царську руку, про те, що поляки не схотіли замиритися з В. Запорозьким через посередство царя, про те, що цар прийняв В. З. під свою високу руку...)

А тепер для вашея обороны, собравъ Рускія, и Татарскія, и Нѣмецкія рати многія, идеть самъ Великій Государь нашъ, Его Царское Величество на непріятелей христіянскихъ, и Бояръ своихъ, и Воеводъ шлетъ со многими ратьми, и на тотъ ратный строй, по Его Царскому указу, роздана Его Государева казна многая, и нынѣ имъ посланникамъ о жалованьи на войско Запорожское говорить, видя такую Его Царскаго Величества милость, и къ нимъ оборону, не довелось. А какъ былъ у Гетмана, у Богдана Хмѣльницкаго, Государевъ ближній Бояринъ и Намѣстникъ Тверской Василій Васильевич Бутурлинъ съ товарищи, и Гетьманъ говорилъ съ ними въ розговорѣхъ о числѣ войска Запорожскаго, чтобы учинить 60.000, а хотя бы де того числа было и больше, и Государю де въ томъ убитка не будетъ, потому что они жалованья у Государя просити не учнутъ; да имъ, Самойлу и Павлу, и инымъ людемъ, которые въ то время при Гетьманѣ были, про то вѣдомо жъ, а что въ Малой Россіи въ городѣхъ и мѣстѣхъ какихъ доходовъ, и про то Царскому Величеству не вѣдомо, и Великій Государь наш, Его Царское Величество посылаетъ доходы описать Дворян, а какъ тѣ, Царскаго Величества Дворяне, доходы всякіе опишутъ и смѣтятъ, и въ то время о жалованьи войску Запорожскому, по разсмотрѣнію Царскаго Величества и указъ будетъ. А нынѣ Царское Величество, жалуя Гетмана и все войско Запорожское, хочетъ послать своего Государева жалованья, по давнимъ обычаямъ предковъ своихъ, Великихъ Государей, Царей и Великихъ Князей Россійскихъ, Гетману и всему войску Запорожскому золотыми.

10.

Крымская орда, еслибы имѣла вкинуться, тогда отъ Астрахани и отъ Казани надобно на нихъ наступати, такожде и Донскимъ казакамъ готовымъ быти, а нынѣ еще въ братствѣ, дать сроку и ихъ не задирать.

Царскаго Величества указы и повелѣнье на Донъ къ казакамъ послано; буде Крымскіе люди задора никакого не учинятъ, и на нихъ ходить и задоры чинить не велѣно; а буде Крымцы задоръ учинятъ, и въ то время Царское Величество укажеть надъ ними промыслъ чинить.

11.

Кодакъ, городъ на рубежѣ отъ Крыма, въ которомъ Гетман всегда по 400 человѣкъ держитъ и кормы всякіе имъ даетъ, чтобъ и нынѣ Царское Величество пожаловалъ кормами и порохомъ къ наряду изволилъ построити; также и на тѣхъ, которые за порогами коша берегутъ, чтобъ Царское Величество милость свою изволилъ показать, понеже нельзя его самого безъ людей оставляти.

О той статьѣ Царскаго Величества указъ будетъ впередъ, какъ про то вѣдомо будетъ, по сколько какихъ запасовъ въ тѣ мѣста посылано, и сколько будетъ доходовъ въ сборѣ на Царское Величество.

А что въ писмѣ же вашемъ написано: какъ Великій Государъ нашъ, Его Царское Величество, Гетмана Богдана Хмѣльницкаго и все войско Запорожское пожалуетъ, свои Государскія грамоты на вольности ваши дать велитъ, тогда вы смотръ межъ собою учините, кто будетъ казакъ или му-

жикъ. А чтобъ число войска Запорожскаго было 60.000, и Великій Государь, Его Царское Величество, на то изволилъ, тому числу списковыхъ козаковъ быть велѣлъ, и какъ вы посланники будете у Гетмана, у Богдана Хмѣльницкаго, и вы бъ ему сказали, чтобъ онъ велѣлъ козаковъ разобрать вскорѣ и списокъ ихъ учинить, да тотъ списокъ за своею рукою прислалъ къ Царскому Величеству."

(*Полное Собраніе Законовъ Россійской Имперіи*, том І., ст. 322-325).

ДОДАТОК IV.

Так звані: „Учиненныя прежде съ гетманомъ Богданомъ Хмельницкимъ договорныя статьи" в редакції 17 жовтня 1659 року.

(Слова і вирази курсивом належать до нової редакції автентичних статей договору 1654 року, складеної в Москві р. 1659 без участи послів гетьмана Юрія Хмельницкого).

1. „*Чтобъ Царское Величество пожаловалъ изволилъ* подтвердити права и вольности войсковыя, какъ *издавна* бывало въ войскѣ Запорожскомъ: что бы своими правами суживались и вольности свои имѣли въ добрахъ и судахъ, чтобъ въ тѣ ихъ суды войсковые ни Бояринъ, ни Воевода, ни Стольникъ не вступалися, но отъ старшихъ своихъ чтобъ товарищества сужены были: гдѣ три человѣка казаковъ, тогда два третьяго должны судити.

И по сей статьѣ *Царское Величество Гетмана Богдана Хмѣльницкаго и все войско Запорожское пожаловалъ, велѣлъ* бить ихъ челобитью.

2. Въ городѣхъ урядники изъ *ихъ* людей были бъ обираны, на то достойные, которые должны будуть подданными Царскаго Величества исправляти, или уряжати, и приходъ належачій въ казну Царскаго Величества отдавати.

Сей статьѣ Царское Величество пожаловалъ велѣлъ быть по ихъ же челобитью; а быть бъ урядникамъ въ городахъ Войтамъ, Бурмистрамъ, райцамъ, лавникамъ, и доходы всякіе денежные и хлѣбные сбирати на Царское Величество и отдавати въ Его Государеву казну тѣмъ людемъ, которыхъ Царское Величество пришлетъ *на то устроенныхъ людей въ Кіевъ да въ Переяславль;* да тѣмъ же присланнымъ людямъ,

кого для тое сборныя казны Царское Величество пришлетъ, и надъ тѣми сборщиками смотрѣть, чтобъ дѣлали правду.

3. На булаву Гетманскую *дано* староство Чигиринское со всѣми приналежностями, чтобы и нинѣ для всего ряду пребывало; *да ему жъ тысяга золотыхъ гервонныхъ.*

И сей статьѣ Царское Велигество пожаловалъ велѣлъ быть по ихъ же гелобитью.

4. Буде судомъ Божіимъ смерть случится Гетману, *и Царскому Велигеству поволить Войску Запорожскому самимъ* межъ себя Гетмана обирати, а обравъ его, Царскому Величеству извѣщати, потому что тотъ давній обычай войсковой.

И сей статьѣ Царское Величество пожаловалъ, велѣлъ быть по ихъ челобитью; *а по обранію Гетману ѣздить къ Великому Государю, царю и Великому Князю Алексѣю Михайловигу, всея Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи Самодержцу и видѣти Его Государскія пресвѣтлыя оги. И Великій Государь, Его Царское Пресвѣтлое Велигество пожалуетъ Гетмана по гину, булаву и знамя, и на Гетманство свою Государеву жалованную грамоту дати ему велитъ.*

5. Именій козацкихъ чтобъ никто не отнималъ; которые землю имѣютъ и съ тѣхъ земель пожитки, чтобъ при тѣхъ имѣніяхъ добровольно были; так же бы и вдовъ, послѣ казаковъ осталыхъ, дѣти такія жъ волности имѣли, какъ предки и отцы ихъ.

И по сей статьѣ Царское Велигество пожаловалъ, велѣлъ быть по ихъ челобитью.

6. Писарю войсковому *и обозному* по тысячѣ золотыхъ польскихъ *геловѣку,* на Судей войсковыхъ по триста золотыхъ, на писаря судейскаго по сту золотыхъ, на писаря да на хорунжаго полкового по пятидесяти золотыхъ, на хорунжаго сотницкаго тридцать золотыхъ, на бунчужнаго Гетманскаго сто золотыхъ польскихъ, на Полковниковъ по сту ефимковъ, на ясауловъ полковыхъ по двѣсти золотыхъ, на ясауловъ Войсковыхъ по четыреста золотыхъ, на сотниковъ по сту золотыхъ. Да обозному жъ и писарю и на судей по дву человѣкъ и на всякаго Полковника и Ясауламъ войсковымъ и полковымъ, которые на услугахъ войсковыхъ завсегда бывают, по мельницѣ бъ было; а на реестровыхъ казаковъ по тридцять золотыхъ Польскихъ человѣку; а быть реестровымъ казакамъ штидесяти тысяч, а давать имъ Государево жалованье, збирая войска Запорожскаго Малыя Россіи съ городовъ со всѣхъ доходовъ ежегодъ.

7. *Чтобъ арматѣ войсковой быти въ Корсуни, и весь повѣтъ дати на выживленье и на всю оправу для арматы; а на послугѣ при арматѣ зоставити обозному, ясаулу, харунжему, писарю, пушкарямъ осмидесятъ геловѣкамъ, арматовъ тоже шипошниковъ гетыре геловѣка, ремесниковъ двѣнадцять геловѣкъ, стадниковъ шесть геловѣкъ, целюриковъ одинъ геловѣкъ, добышовъ два геловѣка, коноваловъ два жъ геловѣка.*

И по сей статьѣ Бояре приговорили: быть по ихъ челобитью.

8. *Чтобъ Царское Велигество пожаловалъ правъ, наданыхъ изъ вѣковъ отъ Княжатъ и Королей* какъ духовнымъ такъ и мірскимъ людямъ, ни въ чемъ нарушать не велѣлъ.

Царское Величество пожаловалъ: какъ права духовныя, такъ и мірскія ни въ чемъ нарушены не будутъ; *а Митрополиту Кіевскому, также и инымъ духовнымъ Малыя Россіи быть подъ благословеніемъ Святѣйшаго Патріарха Московскаго и всея Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи; а въ права въ духовныя Святѣйшій Патріархъ вступати не будетъ.*

9. *Гетману пословъ и посланниковъ и гонцовъ изъ окресныхъ и ни изъ которыхъ Государствъ къ себѣ не принимать, и противъ тыхъ присылокъ въ окресныя и ни въ которыя Государства же и посланниковъ и гонцовъ отъ себя не посылать, для убитка денежнаго и иныхъ всякихъ расходовъ войска Запорожскаго, развѣ о какихъ дѣлѣхъ поволитъ Великій Государь, Его Царское Велигество ему, Гетману въ которое Государство послать; а которые послы и посланники и гонцы изъ окресныхъ Государствъ угнутъ къ нему, Гетману, приѣзжать и имъ отказывать: какія у нихъ дѣла есть, и они бы ѣхали къ Великому Государю, къ Его Царскому Велигеству, къ Москвѣ.*

10. *А съ Крымскомъ Ханомъ кромѣ мира, никакой ссылки не имѣть, а миръ имѣть съ нимъ по указу Великаго Го-*

сударя, Его Царскаго Велигества, для того гтобз на жителей войска Запорожскаго Татарове изъ Крыма войной не приходили и ихз не разоряли и вз полонз не имали, и гуляки бы изз Крыма или Ногайскіе изневљсть ихз же Черкасз не разоряли и вз полонз не имали.

11. Какъ въ иныхъ земляхъ дань отдается вдругъ, волили бъ и они, чтобъ цѣною вѣдомою давать отъ тѣхъ людей, которые Царскому Величеству належатъ; а естлибы тако быти не могло, тогда ни на единаго Воеводу не позволять и о томъ догавариваться, развѣ бы изъ тутошнихъ людей, обравши Воеводу, человѣка достойнаго, имѣетъ тѣ всѣ доходы вправду Царскому Величеству отдавати.

И сей статьѣ Царское Величество указалъ быти потому жъ, какъ и выше сего написано, *гтобз* сбирать *казну* Войтамъ и Бурмистрамъ и райцамъ, и лавникамъ; а отдавать Царскаго Величества въ казну тѣмъ людямъ, кого Царское Величество пришлетъ, и надъ сборщики тѣмъ людямъ смотрѣть, чтобъ дѣлали правду.

12. Чтобъ наѣхавъ Воевода, учалъ бы права ихъ ломати и *тягости* какія чинилъ и то бъ имѣло быть съ великою досадою, понеже праву иному не могутъ вскорѣ навыкнути и тяготы такія не могутъ носити; а изъ тутошнихъ людей, когда будутъ старшіе, тогда противъ правъ и уставовъ туточнихъ будутъ исправляться.

И по сей статьљ Царскаго Велигества милостивый указз: быти урядникамз того войска, права и вольности смотрљть имз.

13. Прежде сего отъ Королей Польскихъ никакого гоненія на вѣру и на вольности ихъ не было, всегда они всякаго чина свои вольности имѣли, и для того они вѣрно и служили; а нынѣ, за наступленіе на вольности ихъ поддались Царскаго Величества подъ высокую руку и бьютъ челомъ, чтобъ Царское Величество велѣлъ дати имъ привилія съ печатями вислыми, чтобъ на вѣчное время непоколебимо было; а когда то получать, то они сами смотръ межи себя учинятъ; и кто казакъ, тотъ будетъ вольность казацкую имѣть; а кто пашенный крестьянинъ, тотъ будетъ должность обыклую Царскому Величеству отдавать, какъ и прежде сего было, такожъ и на

люди всякіе, которые Царскому Величеству подданные, на какихъ правахъ и вольностяхъ имѣютъ быти.

Царское Велигество велљлз сію статью угинить по ихз гелобитью.

14. О Митрополитѣ Кіевскомъ, *гто посланникамз изустный наказз данз; а вз рљгахз посланники били геломъ, гтобы Царское Велигество пожаловалз, велљлз дать на его маетности Свою Царскую жалованную грамоту.*

*И Царское Велигество пожаловал*ъ Митрополиту на маетности его, которыми онъ нынѣ владѣетъ, Свою Государскую жалованную грамоту дать велѣлъ."

(*Полное Собраніе Законовз Россійской Имперіи,* том I., ном. 262, ст. 491-495).

Примітка: В. П. С. З. Р. И., т. I., ч. 262, вищенаведені статті надруковано з таким заголовком:

„Октября 17. Актъ избранія въ Запорожскіе Гетманы Юрія Хмѣльницкаго и учиненныя съ отцемъ его, Богданомъ, а потомъ съ нимъ Юріемъ въ Переяславлѣ, при Ближнемъ Бояринѣ, князѣ Алексѣѣ Никитичѣ Трубецкомъ, договорныя статьи съ присягою Гетмана и старшинъ въ вѣрности Государю, Царю Алексѣю Михайловичу."

ДЖЕРЕЛА И ЛІТЕРАТУРА

А. ДЖЕРЕЛА

Полное Собраніе Законовъ Россійской Имперіи. Том I. (ПСЗ.).

Собраніе Государственныхъ Грамотъ и Договоровъ. Том IV. (СГГД.).

Акты, относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи. Том IV., X., XI., XV. (АЮЗР.).

Снимки древнихъ русскихъ печатей... Изданіе Комиссіи печатанія государственныхъ грамотъ и договоровъ. Выпуск I. Москва.

Бантышъ Каменскій, Д. Источники Малороссійской исторіи. Том. I-II.

Б. ЛІТЕРАТУРА

Бантышъ Каменскій, Д. Исторія Малой Россіи. т. I-II. 1822.

Герасимчук, В. До питання про статті Б. Хмельницького (Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка, т. 100).

Грушевський, М. Історія України-Руси. Том. IX. Київ, 1931.

Грушевський, М. Переяславський договор.

Данилевич, В. Маловідомий укр. стародрук. (Записки Істор.-філолог. Відділу ВУАН. 1929. Київ).

Дьяконовъ, М. Очерки общественнаго и государственнаго строя древней Руси.

Елинекъ, Г. Право современныхъ государствъ. 1903.

Карповъ, Г. Переговоры объ условіяхъ соединенія Малороссіи съ Великороссіей. (Журналъ М-ва Народн. Просвѣщенія. кн. XI-XII. 1871).

Карповъ, Г. Критическій обзоръ главныхъ русскихъ источниковъ, до исторіи Малороссіи относящихся. Москва, 1870.

Ключевскій. Курс русской исторіи. Том. III.

Коркуновъ, Н. Русское государственное право. Том I.

Крипякевич, I. Студії над державою Б. Хмельницького. (Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка. Том. 147).

Лащенко, Р. Переяславський договір 1654 р. (Юбіл. Збірник на пошану проф. С. Дністрянського. Укр. В. Університет. Прага, 1923).

Липинський, В. Україна на переломі. Відень, 1929.

Липинський, В. Покликання варягів. („Хліборобська Україна" кн. V).

Мякотинъ, В. Очерки соціальной исторіи Малороссіи. Прага, 1924-26.
Мякотинъ, В. Переяславскій договоръ.
Нольде, Б. Очерки государственнаго права. СПБ. 1911.
Нольде, Б. Україна під протекторатом Росії (на французькій мові). Париж, 1915.
Одинець, Д. Приєднання України до Московської держави (чеською мовою). Збірник правних та державних наук. Т. XXVI. Прага, 1926.
Окіншевич, Л. Рецензії на праці Д. Одинця, А. Яковлева та Р. Лащенка про Переяславський договір. (Праці Комісії для вивчення Західньо-руського й укр. права. ВУАН. Т. VI. Київ).
Петровський, М. До питання про статті Б. Хмельницького. (Записки Ніженського ІНО. Т. IX. 1929. Ніжин).
Попов. Юридична природа злучення України з Москвою. 1914.
Прокопович, В. Сфраґістичні анекдоти. (Видання Укр. Істор.-філол. Т-ва в Празі, 1938).
Розенфельдъ, И. Присоединеніе Малороссіи къ Россіи. СПБ. 1915.
Сергієвичъ, проф. Лекціи и изслѣдованія.
Филипповъ, А. Учебникъ исторіи русскаго права. Юрьевъ, 1914.
Шафрановъ, П. О статьяхъ Б. Хмельницкаго („Кіевская Старина". 1889, кн. XI).
Щербина, В. До питання про статті Б. Хмельницького. (Юбіл. Збірник ВУАН на пошану М. Грушевського. Київ, 1929).
Эйнгорнъ, В. Сношенія укр. духовенства съ Москвой. (Чтенія МОИД. 1893, 2).
Яковлів, А. Договор Б. Хмельницького з Москвою 1654 р. (Юбіл. Збірник ВУАН, на пошану акад. Д. Багалія. Київ, 1928).
Яковлів, А. Статті Б. Хмельницького в редакції 1659 р. (Юбіл. Збірник ВУАН. на пошану акад. М. Грушевського. Київ, 1929).
Яковлів, А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII ст. (Праці Укр. Наукового Інституту, т. XIX. Варшава, 1934).

ЦИТАТИ И ПРИМІТКИ ДО ТЕКСТУ

1 М. Грушевський. Історія України-Руси. Том. VIII. ч. 3, ст. 123-139.
2 М. Грушевський. Історія України-Руси. Том. IX, ст. 610-611, 644, 649.
3 М. Грушевський. Історія України-Руси. Том. IX, ст. 689-720.
4 Ключевскій. Курсъ русской исторіи. III, ст. 150.
5 М. Грушевський. Історія України-Руси. Том IX, ст. 760.
6 Н. Костомаровъ. Богданъ Хмельницкій. Ст. 552, 556.
7 Мякотинъ. Очерки соціяльной исторіи Малороссіи. Ст. 21. — М. Грушевський. Історія України-Руси. Том IX, ст. 754.
8 Там же, ст. 738, примітка 2.
9 Там же, ст. 767.
10 АЮЗР., том IV, докум. 115, ст. 256-257.
11 Літопис Величка. I, ст. 95.
12 М. Грушевський, навпаки, надає великого значення цим переcправам. (див. Історія, т. IX, ст. 765).
13 М. Грушевський. Історія, т. IX, ст. 767-777.
14 15, 16, 17 Вживання терміну „Російскій" для означення Української держави та її населення особливо характеристичне для цієї доби. Одночасно для московської держави і населення обидві сторони вживають: „Москва", „московскій".
18 А. Яковлів. Українсько-московські договори, ст. 20.
19 ПСЗ. Додаток III до докум. 119. АЮЗР., т. X, ст. 445 і дальші.
20 А. Яковлів. Українсько-московські договори, ст. 21-23.
21 М. Грушевський. Історія, т. IX. Коротка редакція протоколу з 13 березня, ст. 802-807. Таке ж пояснення не раз потім давали й представники Москви. Так, послові Кікіну р. 1667 наказувалося розвідати у козаків, чи дається їм платня „з доходів", як на службу ідуть. (АЮЗР., т. XI. Додаток 3).
22 АЮЗР., т. X, ст. 426-427.
23 АЮЗР., т. XI. Додаток 2,. ст. 743. Г Карповъ. Переговоры о соединеніи Малороссіи съ Великой Россіей, ЖМНПР. 1871, кн IX, ст. 28.
24 Довгу редакцію опублікував Г. Карпов в X. т АЮЗР., ст. 437-446; коротку — М. Грушевський. Історія... т. IX, ст. 802-807.
25 М. Грушевський. Історія... т. IX, ст. 801.
26 Там же, ст. 810.
27 Г. Карповъ. Критическій обзор.., ст. 22.

28 Г. Карповъ. Переговоры..., ст. 237.
29 Г. Карповъ. Критическій обзоръ..., ст 68-72.
30 П. Куліш. Отпаденіе Малороссіи отъ Польши. Ст. 404.
31 D. Odinec. Pripojeni Ukrajiny k Moskevsk. statu; почасти Мякотин.
32 B. Nolde. L'Ukraine sous protectorat russe, ст. 11-14.
33 А. Яковлів. Українсько-московські договори, ст. 34-35.
34 А. Яковлів. Договір Б. Хмельницького з Москвою р. 1654, ст. 593-594.
35 А. Яковлів. Українсько-московські договори, ст. 35.
36 Бантышъ Каменскій. Источники..., т. I, ст. 121.
37 Там же, ст. 128-129.
38 ПСЗ., ч. 2242.
39 ПСЗ. Док. 3989. Бантышъ-Каменскій. Источники, т. II, ст. 115.
40 А. Яковлів. Договір Б. Хмельницького 1654 р., ст. 595-597.
41 АЮЗР., т. X., ст. 567-569.
42 Бантышъ Каменскій. Історія Малой Россіи, ст. 217.
43 А. Яковлів. Договір Б. Хмельницького 1654 р., ст. 598-599.
44 АЮЗР., т. IX., додаток 2.
45 Б. Нольде. Очерки государственнаго права. Ст. 44.
46 М. Грушевський. Хмельниччина в розцвіті. Ст. 210.
47 А. Яковлів. Договір Б. Хмельницького 1654 р., ст. 597-603.
48 АЮЗР., т. I. Додаток, ст. 721-722.
49 В. Липинський. Україна на переломі, ст. 54-55.
50 М. Грушевський. Історія..., т. IX., ст. 1108.
51 В Мякотинъ. Очерки соціяльной исторіи Малороссіи, ст. 37-38.
52 М. Грушевський. Історія..., т. IX., ст. 866.
53 Там же, ст. 1074.
54 Там же, ст. 1080.
55 Там же, ст. 1109.
56 Там же, ст. 1296.
57 Там же, ст. 1167, 1269-1270. Іжъ з волѣ Божое упамятовавшисе шляхта месчане и вси обывателе Старого Быхова вцале и вѣрне поддалисе подъ владу и протекцію нашу и присягу виконали намъ". (Універсал із 15 березня 1657 р. І. Крип'якевич. Студії над державою Б. Хмельницкого. Записки НТШ., т. 147, ст. 74).
58 М. Грушевський. Історія..., т. IX., ст. 1246.
59 Там же, ст. 1549.
60 Бантышъ Каменскій. Історія Малой Россіи, ст. 318. Примітка.
61 А. Яковлів. З історії регістрації українських козаків. („Україна", 1907., ст. 13. Київ.).
62 В. Модзалевський. Підскарбій Ракушка. (Записки ВУАН. 1923., — т. II-III., ст. 53-54.)
63 Київська спадщина І. Московські літописи XV-XVI вв. („Україна". Париж, р. 1952, кн. 7., ст. 517-519).
64 В. Липинський. Україна на переломі, ст. 51.

65 Там же, ст. 51.
66 Бантышъ Каменскій. Історія..., ст. 236.
67 М. Грушевський. Історія..., ст. 1280.
68 Там же, ст. 1344.
69 А. Яковлів. Договір Б. Хмельницького 1654 р., ст. 606-609.
70 Л. Окіншевич. Рецензії на праці Д. Одинця, А. Яковлева, Р. Лащенка.
71 В. Липинський. Україна на переломі. Ст. 28-35.
72 Детальну критику цих поглядів подано в праці А. Яковлева: „Договір Б. Хмельницького 1654 р., ст. 610-611.
73 Сергіевичъ. Лекціи и изслѣдованія, ст. 115-116.
74 Р. Лащенко. Переяславський договір, ст. 17. Проф. М. Грушевський гадає, що в цьому випадку Литва була у васальній залежності від польського короля (Історія, т. IV., ст. 147-152). М. Чубатий, навпаки доводить, що договір 1401 р. скасував попередню васальну залежність Витовта від польського короля за актом Кревської Унії та встановив лише союзні відносини двох незалежних держав. („Державно-правне становище укр. земель Литовської держави". Записки НТШ., т. 144-145, ст. 84-90).
75 А. Яковлів. Договір Б. Хмельницького р. 1654., ст. 611-612.
76 H. Bonfils. Droit international public, ст. 110-112; 128-129.
77 М. Грушевський. Історія, т. IX., ст. 868.
78 Г. Елінекъ. Право современныхъ государствъ. Ст. 502, прим. 2.
79 АЮЗР., т. III., ст. 154-155. М. Грушевський. Історія, т. IX, ст. 1923.
80 АЮЗР., т. VIII, док. 79. Відомості про пункти маються також у т. XV, ст. 87-88.
81 АЮЗР., том IV., док. 26 і 58.
82 Герасимчук. До питання про статті Б. Хмельницького. Ст. 49-50.
83 А. Яковлів. Українсько-московські договори. Ст. 60.
84 АЮЗР., т. XV., док. 7.
85 Там же, ст. 255.
86 Там же, ст. 260-261.
87 Там же, ст. 276.
88 Там же, ст. 318, 330.
89 Там же, ст. 331.
90 Там же, ст. 261-265.
91 В. Данилевич в 20-их роках цього століття знайшов і описав примірник згаданої книги, надрукованої р. 1659 в друкарні Київо-Печерської Лаври (В. Данилевич. Маловідомий укр. стародрук. К. 1929).
92 Л і т е р а т у р а про „Статті Б. Хмельницького в ред. 1659 р." — Г. Карповъ. Переговоры о присоединеніи Малороссіи. ЖМНП. 1871, кн. 12. Буцинскій. О Б. Хмельницкомъ. Харк. 1882. В. Антонович. Рецензія на працю Буцинського. Кіев. Старина". 1883., II. Митр. Макарій. Історія русской церкви. Т. 12. П. Шафрановъ. О статьяхъ

Б. Хмельницкаго. (Кіев. Старона. 1889, XI. В. Эйгорнъ. Очерки изъ исторіи Малороссіи. В. Нольде Очерки государственнаго права 1911. Розенфельдъ. Присоединеніе Малороссіи къ Россіи. 1915. М. Грушевський. Переяславська умова. 1917. Його ж Іосторія України-Руси, т. IX, ч. II. А. Яковлів. Статті Б. Хмельницького в редакції 1659 р. В. Щербина. До питання про статті Б. Хмельницького. М. Петровський. До питання про статті Б. Хмельницького. 1929. В. Данилевич. Маловідомий укр. стародрук. В. Герасимчук. До питання про статті Б. Хмельницького. 1930. Карповъ, Буцинскій, Антонович, м. Макарій і Щербина тримаються погляду, що статті в редакції 1659 р. — автентична і остаточна редакція статтей Б. Хмельницького. Інші дослідники тримаються протилежного погляду, що статті в ред. 1659 р. це фальсифікат автентичних статтей 1654 р. Герасимчук уважає обидві редакції за автентичні.

93 А. Яковлів. Українсько-московські договори. Ст. 30-31.

94 Г. Карповъ. Переговори о присоединеніи... Ст. 267.

95 Г. Карповъ. Критическій обзор... Ст. 23.

96 АЮЗР., т. X. Примітка під док. XXV., ст. 494.

97 Г. Карповъ. Критическій обзор... Ст. 24-25.

99 АЮЗР., т. IV., док. 38.

100 АЮЗР., т. XV., док. 7., ст. 315 і дальші.

101 АЮЗР., т. X., док. 6.

102 Там же, ст. 487-490.

103 Снимки древнихъ русскихъ печатей. Вип. I. Таблица 50.

104 В. Прокопович. Сфраґістичні анекдоти. Ст. 17. ПСЗ. I., ст. 708.

105 ПСЗ. I. Док. 164. М. Грушевський. Історія... т. IX, ст. 1111.

106 АЮЗР., т. XIV, ст. 817. А. Яковлів. Статті Б. Х. в ред. 1659 р. ст. 187.

107 Ейнгорнъ. Сношенія укр. духовенства съ Москвой, ст. 65-67.

108 АЮЗР., т. X, док. 16., ст 762.

109 АЮЗР., т. V., док. 1.

110 Г. Карповъ. Переговоры... ст. 250.

111 АЮЗР., т. XI, ст. 745-746.

112 Там же. Додаток 2., ст. 723-727.

113 АЮЗР., т. IV, ст. 274.

114 А. Яковлів. Статті Б. Хмельницького в ред. 1659 р., ст. 188-193.

115 Там же, ст. 193-194.

116 С. Величко. Літопис, т. I., ст. 239.

117 АЮЗР., т. V, док. 2, ст. 1-7.

RESUME

The treaty of Hetman Bohdan Khmelnitsky with the Muscovite Tsar Alexey Mikhaylovich in 1654 established state relations for the first time between the Zaporozhian Host and the Kingdom of Moscow, in effect between Ukraine and Muscovy, both of different character, the Kozak Republic and the Muscovian absolute monarchy of eastern-asiatic type, between two distinct people in origin, culture, customs and language. The only thing they had in common was their Orthodox religion, and even here differences existed. The national and cultural distinctions had an important influence on the negotiations leading to the formulation of the 1654 treaty.

The treaty consisted of three parts, namely, a draft of the treaty as proposed by Hetman Bohdan Khmelnitsky in conference with his advisers in Chyhyryn, consisting of 23 Articles; the Tsarist charter, issued in Moscow March 27, 1654; and the Act agreed upon, also formulated in Moscow on the same date, consisting of eleven Articles.

Dispatched to Moscow by envoys of Hetman Khmelnitsky his draft of the Treaty was translated into Muscovian language, while two others were drawn up by the *Posolsky Prykaz* (Foreign Office), then translated into the "Byelorussian," stamped with the Imperial Seal, and delivered to the envoys of Hetman Khmelnitsky, Samiylo Bohdanovich and Paul Tetera on March 27, 1654. To this day the original copy of these Acts has never been uncovered. A copy of them in Russian language appears in the XIXth century in *"Polnoye Sobranye Zakonov Rossiyskoy Imperyi,"* Volume I, as well as in other Russian records. Records of the negotiations leading to the treaty as notated by the Muscovian representatives appear only in the *"Stateynykh Spyskakh,"* but their authenticity is of doubtful nature. They appear also in the protocols of the *Posolsky Prykaz.*

There is no record known to be in existence, however, of the 23 Articles of the Treaty prepared in Chyhyryn. Lack of such records has led to a lack of complete understanding of that Treaty, as to its complete sense and juridical aspects.

Following this introductory explanations the author in parts 1-3 gives a brief summary of the situation in Ukraine just before the conclusion of the Treaty of 1654, about the arrival of the Muscovian delegation to Ukraine, about the first talks between Khmelnitsky and his advisers with the Tsarist envoy the Boyar Buturlyn in Pereyaslav, about the General Kozak Assembly (Rada) on January 8, 1654, followed by the oath of "allegiance," as well as about the conflict which then took place between Khmelnitsky and the Tsarist envoys evoked by his demand that the latter swear in the name of the Tsar that he would confirm the "rights and freedom" of Ukraine, about the investiture of Khmelnitsky with the title of Hetman, and finally about the departure of the Moscow envoys to Kiev then on to Moscow, and of the Hetman to Chyhyryn.

The author then continues with an analysis of the proposed 23 articles of the Treaty submitted in Chyhyryn, its legal value, and comes to the conclusion that in essence the Treaty provided for the establishment of mutual relations between Ukraine and Muscovy founded on established agreements of that period of "protection and protectorate" of the stronger power over the weaker one, with signs of nominally vassal dependence (the oath of "fealty," the payment of tribute, etc.).

In the following parts (4-5), the author, on the basis of the official minutes, as recorded in the *Posolsky Prykaz,* sumarizes the negotiations in Moscow and the ratification by the Tsar of the conditions upon which the draft of the Treaty was to be drawn. These negotiations ended with the submission of the Tsar's patent to Hetman Khmelnitsky and the Zaporozhian Host and the Treaty with its eleven Articles. In both these two Acts and in the Tsarist ukazes there appeared all the conditions upon which the Treaty was based. Written in Muscovian and translated in Moscow into the "Byelorussian" language, and dated March 27, 1654 the Acts were delivered to Samiylo Bohdanovich and Paul Tetera, representing Hetman Khmelnitsky.

In parts 6 and 7 the author gives a detailed analysis of these Acts in relation to their contents, legality, and reaches the conclusion that as a result of the Treaty of 1654 the Tsar was entitled to receive a certain tribute from Ukraine and also to control to an extent the relations of the Hetman with foreign countries. All other sovereign rights of the Ukrainian nation were to be retained by its head, the Hetman, as well as its legislative, administrative and judicial organs. Having accepted the Muscovian protectorate, Ukraine retained by the Treaty its independence, separate from that of Muscovy, with its own defined national borders, and conducted its relations with Muscovy through the regular diplomatic channels. Hetman Khmelnitsky conducted foreign relations with other countries himself, although Moscow had different ideas in the matter. It regarded the treaty as a "petition" of Hetman Khmelnitsky and the "grant" of that petition by the self-titled "Tsar of the Great and Little Russia," and the "Grand Duke of the Kievan and Chernihiv Principalities." As for the neighboring countries they regarded the Pereyaslav Treaty of 1654 in the same light as did Hetman Khmelnitsky himself and continued to maintain diplomatic relations with Ukraine as an independent nation under protection of the Muscovian Tsar.

Finally the author of this work reviews the views of Russian and Ukrainian historians and jurists concerning the Treaty.

In the Second Part of the book the author includes a study of the Treaty of Pereyaslav as it was reformulated in 1659. The reason for the latter was the change in the situation brought about by the death of Hetman Khmelnitsky. The 1654 Treaty provided that in the event of the death of the Hetman, the new Hetman would have to swear allegiance to the Tsar. Hetman Ivan Vyhovsky, who was elected in 1657, successor to the late Hetman Khmelnitsky, affirmed under oath the binding power upon him of the 1654 Treaty. Following the break between Vyhovsky and Moscow in 1658, Yuriy Khmelnitsky, son of the late Hetman Bohdan, was elected Hetman. Upon learning of this the Tsar sent a delegation headed by the Prince Trubetskoy to Pereyaslav in order to have Yuriy Khmelnitsky swear allegiance to the Tsar and to affirm the 1654 Treaty. At the General Elections Meeting held in Pereyaslav on October 17, 1659 the Tsarist envoy presented for affirmation, under the title of the "Original

Articles of Articles of B. Khmelnitsky," an entirely new treaty composed of 14 instead of 11 articles, in which the Tsar was titled as the ruler of "Great Russia, Little Russia and White Russia" and which contained provisions forbiding the new Hetman to conduct independently foreign relations with other countries, made the Kievan Ukrainian Orthodox Metropolitan subject to the ecclesiastical authority to the Moscow Patriarch. There were other minor changes and additions in the new treaty as well. Hetman Yuriy protested strongly against this perversion of the 1654 Treaty but the Tsar refused to recognize the legality of the original treaty, on the ground that Hetman Yuriy and the Kozak General Council had affirmed the fabricated new treaty by swearing on it their allegiance at the General Council meeting in Pereyaslav.

Since that time the falsified Treaty of 1659 began to be considered as the authentic Treaty of 1654 which Hetman B. Khmelnitsky had concluded with the Tsar, and served as a basis of the investure into office of the Hetmans. It was introduced into the "*Svod Zakonov Rossiyskoy Imperyi,*" dated March 17, 1659. Some historians, beginning with H. Karpov, editor of volume X of the "*Arkhiv Youho-Zapadnoy Rossiyi,*" regarded the 1659 Treaty as the same as the Treaty 1654; others considered the 1654 Treaty as the true one which had been changed while B. Khmelnitsky was still alive, but did not come forward with the proper historic evidence. Other researchers, including the author of this book, have come forward with more than plenty historical evidence of the authenticity of the Treaty of Pereyaslav of 1654, which the Tsar perverted in 1659 in order to annul the national and political rights of Ukraine.

ЗМІСТ

Ст.

I. ВСТУПНІ УВАГИ 7

II. ДОГОВІР Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ПЕРВІСНІЙ РЕДАКЦІЇ 1654 р.

1. Україна на передодні складання договору 1654 р. 11
2. Переяславська Рада і початок пересправ з посольством московського царя 14
3. Одїзд царського посольства до Москви. Виготовлення в Чигирині проєкту договору з 23 статтями. Аналіза проєкту та юридична оцінка 24
4. Пересправа посольства Війська Запорозького в Москві . . 30
5. Встановлення тексту договору 1654 р. 38
6. Аналіза договору 1654 р. з погляду його змісту й правного значіння 44
7. Здійснення договору 1654 р. та його юридична оцінка . . 53

III. НОВА РЕДАКЦІЯ ДОГОВОРУ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО 1654 р.

1. Коли та при яких обставинах з'явилася редакція договору 1654 р. 71
2. Аналіза тексту т. зв. „Статтей Б. Хмельницького в редакції 1659 року" та виявлення їх походження й ролі в історії відносин України й Москви 82

ДОДАТОК I.

Список съ писма съ бѣлорускаго писма со статей, каково прислали запорожскіе посланники Самойло Богдановъ да Павелъ Тетеря, марта въ 14 день 162 (1654.) 93

ДОДАТОК II.

Царська Жалованна Грамота Гетьману Богдану Хмельницькому та Війську Запорозькому, передана через послів: Самійла Богдановича та Павла Тетерю в Москві 27 березня 1654 (7162) р. 101

ДОДАТОК III.

Статьи, постановленныя въ Москвѣ съ посланцами Гетмана Хмельницького (передані через послів Самійла Богдановича і Павла Тетерю 27 березня року 1654 (7162) . . . 105

ДОДАТОК IV.

Так звані: „Учиненыя прежде съ Гетманомъ Богданомъ Хмельницкимъ договорныя статьи" в редакції 17 жовтня 1659 р. 111

ДЖЕРЕЛА Й ЛІТЕРАТУРА 117

ЦИТАТИ И ПРИМІТКИ ДО ТЕКСТУ 119

RESUME 123

ЗМІСТ. 127